

Spatial Analysis of the Economic Performance of Free Zones in Iran

Ali Valigholizadeh

Associate Professor of Political Geography, Faculty of Humanities, Maragheh University, Maragheh, Iran

✉ E-mail: a_valigholizadeh@maragheh.ac.ir

How to Cite: Valigholizadeh, A. (2026). Spatial Analysis of the Economic Performance of Free Zones in Iran. *Geography and Development*, 24 (84), 141-174.

DOI: <http://dx.doi.org/10.22111/GDIJ.2025.53407.3786>

Received:

5 October 2025

Received in revised form:

20 November 2025

Accepted:

25 November 2025

Published online:

25 September 2026

ABSTRACT

This research, employing a descriptive–analytical method, investigates and analyzes the economic performance of Iran’s free trade–industrial zones during 2013–2020. The objective is to evaluate and spatially analyze their performance in key domains such as foreign trade, investment, employment generation, foreign transit, tourism, and borderland development–poverty alleviation, with particular emphasis on structural disparities arising from geographical location as well as political, economic, and geopolitical factors. Through a holistic perspective, this spatial analysis identifies inequalities in the distribution of resources, investment, and economic opportunities across the zones. Methodologically, the integration of quantitative and qualitative data, including geographical positional analysis, provides a comprehensive interpretation of their performance. The findings reveal significant spatial disparities in performance, directly associated with access to international markets, infrastructure quality, and political–economic constraints. Northern zones, benefiting from access to Eurasian markets and relatively low-risk land and port routes, lead in foreign trade, foreign investment, and foreign transit. In contrast, southern zones, while dominant in imports, domestic investment, and infrastructural expenditures, face trade deficits and weaknesses in transit performance. The ranking of zones in terms of economic performance places Arvand, Anzali, Aras, Kish, Maku, Qeshm, and Chabahar respectively from first to seventh. To improve the overall efficiency of free trade–industrial zones, spatial policymaking should focus on strengthening port and transit infrastructures, expanding international linkages for deeper integration into the global economy, and diversifying economic activities. These measures can foster the transformation of free zones from intermediary trade hubs into dynamic, production-based and export-oriented centers.

Keywords:

Iran's free zones,
Spatial analysis,
Foreign trade,
Investment,
Job creation,
Foreign transit,
Tourism.

© the Author(s).

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

1. Introduction

Iran’s free trade-industrial zones were established in 1993, following the ratification of the First Development Plan Law in 1990, with the primary objectives of attracting foreign investment, promoting export growth, creating employment opportunities, and strengthening Iran’s position in global trade. These zones were designed to alleviate economic constraints stemming from the early years of the Islamic Revolution and the Iran-Iraq War by offering customs and tax exemptions, simplified administrative procedures, and banking facilities, thereby serving as platforms for production, export, and goods transit. The free zones, including Kish, Qeshm, Chabahar, Aras, Anzali, Arvand, Maku, and Imam Khomeini Airport City, benefit from their strategic geographical proximity to international waterways and trade corridors, endowing them with significant potential for economic development.

Currently, eight active free zones cover approximately 740,000 hectares, with plans for the establishment of additional zones underway. Equipped with legal exemptions and special incentives, these zones create a favorable environment for investment and economic activities. However, their performance has been less successful compared

to international counterparts, particularly in neighboring countries such as the United Arab Emirates and Turkey. The lack of a coherent statistical system, coupled with fragmented, incomplete, and inconsistent data, significantly hinders accurate analysis of these zones' performance.

This study adopts a spatial analysis approach, utilizing official data from the Secretariat of the High Council of Free Trade-Industrial Zones and the Research Center of the Islamic Parliament of Iran. It evaluates the economic performance of Iran's free zones based on key indicators, including foreign trade, investment, job creation, transit, tourism, and infrastructure expenditure. The objective is to assess the efficiency and effectiveness of these zones from a spatial-geographical perspective, providing a clear and comprehensive overview of their successes or shortcomings.

2. Materials and Methods

This study employs a descriptive-analytical method and utilizes a spatial analysis approach to evaluate the economic performance of Iran's free trade-industrial zones. Spatial analysis, as a key methodological approach in this research, plays a central role in examining and understanding the economic performance of Iran's free zones. By focusing on geographical patterns and spatial differences, this approach enables a comprehensive and multidimensional analysis of the relationships between the geographical location of free zones and their performance across various domains.

The primary limitation of this study is the absence of a coherent and transparent statistical system for Iran's free zones, which has resulted in inconsistencies and deficiencies in the available data. Due to the lack of access to more recent and updated statistics on the performance of free zones in the country, the temporal scope of the research has been set between 2013 and 2020, representing the most recent period for which relatively reliable economic data have been published by the Secretariat of the High Council of Free Trade-Industrial Zones and Special Economic Zones.

3. Results and Discussion

Iran's free trade-industrial zones were established to integrate the national economy with global markets, foster border region development, and achieve economic and spatial planning objectives. Benefiting from diverse geographical locations, these zones possess significant potential to enhance foreign trade, attract investment, generate employment, facilitate transit, and promote tourism. However, a spatial analysis of their performance reveals structural disparities in efficiency, primarily influenced by geographical, infrastructural, geopolitical, and policy-related factors. A comprehensive evaluation focusing on five key dimensions-foreign trade, investment, job creation, foreign transit, and tourism-provides a conceptual framework and overall ranking of the performance of Iran's free zones.

In terms of foreign trade, northern zones, leveraging low-risk land and port routes, adopt an export-oriented approach and exhibit a more balanced trade profile. Conversely, southern zones, affected by economic sanctions, focus on importing consumer and intermediate goods, resulting in trade deficits. This pattern underscores the influence of geographical location and international linkages on trade performance.

Regarding investment, northern zones, with access to foreign markets and transit routes, are more successful in attracting foreign investment. Southern zones, relying on commercial and tourism appeal, draw greater domestic investment. However, economic sanctions and inadequate infrastructure, particularly in the south, impose limitations. These differences highlight the impact of spatial factors and economic policies on investment patterns.

Job creation in free zones, aimed at reducing unemployment and developing border regions, is shaped by geographical and infrastructural factors. Southern zones, with a focus on commercial and industrial activities, lead in job creation, while northern zones, emphasizing transit and production, play a complementary role. This uneven distribution underscores the importance of infrastructure and local markets in employment generation.

Foreign transit is heavily influenced by geographical location and access to international corridors. Northern zones, benefiting from land routes and proximity to neighboring markets, outperform southern zones, which face challenges due to insufficient port infrastructure and maritime sanctions. This pattern emphasizes the need for enhanced logistical infrastructure.

Tourism in free zones primarily targets domestic visitors and is influenced by natural, cultural, and infrastructural attractions. Both northern and southern zones exhibit relatively balanced performance, but infrastructural limitations and inward-looking policies hinder full utilization of tourism potential.

Infrastructure expenditure (aimed at border region development) also reflects uneven distribution, with southern zones receiving a larger share due to their focus on commercial and tourism development. This pattern indicates varying policy priorities across regions.

4. Conclusion

The research findings highlight spatial disparities in the performance of Iran's free trade-industrial zones, which are closely linked to access to international markets, the quality of infrastructure, and political-economic constraints. Northern zones, benefiting from access to Eurasian markets and lower-risk land and port routes, excel in foreign trade, foreign investment, and foreign transit. Conversely, southern zones dominate in imports, domestic investment, and infrastructure expenditure but suffer from trade deficits and weaknesses in foreign transit.

In this spatial analysis, the economic performance ranking places the free zones of Arvand, Anzali, Aras, Kish, Maku, Qeshm, and Chabahar in the first to seventh positions, respectively. To enhance the efficiency of Iran's free zones, spatial policy-making should focus on strengthening port and transit infrastructure, expanding international linkages (active integration into the global economy), and diversifying economic activities. These measures aim to transform free zones from intermediary roles into productive-export-oriented hubs.

Keywords: Iran's free zones, Spatial analysis, Foreign trade, Investment, Job creation, Foreign transit, Tourism.

5. References

- Afrouz, A. (2011). A Study of the Effects of Foreign Trade Liberalization on Employment in Economic Sectors. *Work and Society Monthly*, 20(136), 41–54.
<https://ensani.ir/file/download/article/20121212093547-9625-106.pdf>
- Akar, S. (2008). Serbest Bölgeler, Türk Dış Ticaret Vakfı. (in Turkish).
- Akinci, G. & Crittle, J. (2008). Special economic zone: performance, lessons learned, and implication for zone development, Foreign Investment Advisory Service, FIAS, Washington, D.C.
<https://documents1.worldbank.org/curated/en/343901468330977533/pdf/458690WP0Box331s0April200801PUBLI%20C1.pdf>
- Aksoy, F. (2010). The Advantages of Free Zone, Effects on Country's Economy: Kayseri City Free Zone Implementation, A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Science for the Degree of Master of Art in Economy, Erciyes University.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=veR1mHu9yoWjwcVUjCEoPJsYa3KIIJRG0l7Mc5zYLB7jcnmLICfj7nxGLvUTFPrf>
- Alansary, O. S. A., & Al-Ansari, T. (2023). Defining 'free zones': A systematic review of literature. *Heliyon*, 9(4).
[https://www.cell.com/heliyon/pdf/S2405-8440\(23\)02551-3.pdf](https://www.cell.com/heliyon/pdf/S2405-8440(23)02551-3.pdf)
- Can, G. (2012). Free Zones: the Aegean Free Zone Experience, A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Science, Izmir University of economics.
<https://gcris.ieu.edu.tr/bitstream/20.500.14365/540/1/540.pdf>
- Carballo, J., Schaur, G., Graziano, A., & Volpe Martincus, C. (2016). Transit trade (No. IDB-WP-704). IDB Working Paper Series.
<https://www.econstor.eu/bitstream/10419/146485/1/IDB-WP-704.pdf>
- Davies, R. B., & Mazhikeyev, A. (2019). The impact of special economic zones on exporting behavior. *Review of Economic Analysis*, 11(1), 145-174.
<https://openjournals.uwaterloo.ca/index.php/rofea/article/download/1520/1939>
- Demirelişçi, B. (2018). Free Economic Zones' Impact on Regional Economic 2018 Development: Comparative Analysis of FEZ's in Baltic States. Master's thesis,
<https://epublications.vu.lt/object/elaba:29007895/29007895.pdf>

- Free Zones and Special Economic Zones News Agency. (2018). Detailed Report: Iran's Free Zones; Requirements, Performance, Challenges, and Future Strategies.
<https://media.freena.ir/uploads/org/153544477411105300.pdf>
- İnan, D. (2007). Türkiye'de Serbest Bölgelerde İhracata Yönelik Üretimin Rekabet Avantajları, A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Science for the Degree of Master of Art in Economy, Marmara University. (in Turkish).
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=wBmNpkQC9Nhi90NLW7E7-df7QPzOJUdtPiCBfWF1cmiKUHa-3atL8ZJJyuUJF-zn>
- Iran Free Zones and Special Economic Zones Portal. (2025). Free Trade and Industrial Zones.
<https://freezones.ir/fa/freezones>
- Mogielnicki, R. (2021). A political economy of free zones in Gulf Arab states. Springer International Publishing.
- Mohammadifard, M. H. (2023). A Review of the Experience of Free and Special Economic Zones Worldwide (2), Turkey (18971). Reports. 31(3). 6-29.
https://report.mrc.ir/article_9502_b25145dbe74030ce9a4172926e36b935.pdf
- Mohammadifard, M. H., & Abbaszadeh Jelqan, M. (2023). A Review of the Experience of Free and Special Economic Zones Worldwide (1): United Arab Emirates (19106). Reports. 31(4). 1-38.
https://report.mrc.ir/article_9522_7e1acdb18bfc738c26141573fda1dcf9.pdf
- Mohammadifard, M. H., & Panahi, S. (2021). Analysis and Evaluation of the Economic Performance of Iran's Free Trade-Industrial Zones. Islamic Parliament Research Center, Economic Deputy (Commerce Group), 17492.
https://report.mrc.ir/article_8542_b51ed302c92ecafd2df5bbb13e39cc32.pdf
- Mohammadifard, M. H., & Panahi, S. (2022). Analysis and Evaluation of the Performance of Iran's Special Economic Zones. Islamic Parliament Research Center, Economic Deputy (Commerce Group), 18564.
https://report.mrc.ir/article_959_70978da492a33a19456ea53b5277a978.pdf
- Myles, D. (2023). A world ripe for free zones. FDI Intelligence.
<https://www.fdiintelligence.com/content/f666ad57-8a5c-5c4f-933d-ee1d8d87e636>
- Özdemir, A. F. (2007). Serbest Bölge Rejiminde Dış Ticaret İşlemleri ve Muhasebe Uyguları, A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Science, Gazi University. (in Turkish).
https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=ePX_SaJ0b35Gq45swKG3lL9DPd_EacXKgw1h5kxH-KG6m54R0b_0F5SQ8Qo1_7Nm
- Öztaşkın, A. (2020). Serbest Bölgelerde Her Şey Serbest Midir?, (in Turkish).
<https://ugm.com.tr/upload/files/serbest-bolgelerde-her-sey-serbest-midir.pdf>
- Öztürk, L. (2013). "Serbest Bölgelerin Geleceği: Türkiye Açısından Bir Değerlendirme". International Journal of Management Economics and Business. 9(19). 75-86. (in Turkish).
<https://doi.org/10.11122/ijmeh.2013.9.19.77>
- Toprak, M. (2019). Bölgesel Gelişme Dinamikleri Ekseninde Serbest Bölgelerin Dış Ticaret Etkileri: Ege Serbest Bölgesi (ESBAŞ) Örneği, A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Science, Dokuz Eylül University, İzmir.
<https://avesis.deu.edu.tr/dosya?id=f2980a94-1916-4521-969f-633c07685da9>
- UNCTAD (2019). World Investment Report 2019: Free Economic Zones.
https://unctad.org/system/files/official-document/wir2019_en.pdf
- UNCTAD. (2022). New global alliance of special economic zones to boost development.
<https://unctad.org/news/new-global-alliance-special-economic-zones-boost-development>
- Valigholizadeh, A. (2025). Futures Studies of the Geo-Economic Outlook of the Aras Free Trade-Industrial Zone. Journal of Geography and Regional Futures Studies, 3(1), 91-112.
<https://doi.org/10.30466/grfs.2025.56003.1090>

بررسی و تحلیل فضایی عملکرد اقتصادی مناطق آزاد در ایران

دکتر علی ولیقلی زاده

مقاله پژوهشی

چکیده

این پژوهش، با روش توصیفی-تحلیلی، عملکرد اقتصادی مناطق آزاد تجاری-صنعتی ایران را طی سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۹ بررسی کرده است. هدف، ارزیابی و تحلیل فضایی عملکرد اقتصادی این مناطق در حوزه‌های کلیدی تجارت خارجی، سرمایه‌گذاری، اشتغال‌زایی، ترانزیت خارجی، گردشگری و عمران-محرومیت‌زدایی مرزی با تأکید بر تفاوت‌های ساختاری ناشی از موقعیت جغرافیایی و عوامل سیاسی-اقتصادی و ژئوپلیتیکی است. تحلیل فضایی، با ارائه یک دیدگاه کل‌نگر، به شناسایی نابرابری‌های فضایی در توزیع منابع، سرمایه‌گذاری و فرصت‌های اقتصادی مناطق آزاد کمک می‌کند. همچنین، از منظر روش‌شناختی، تحلیل فضایی با تلفیق داده‌های کمی و کیفی (مانند تحلیل موقعیت جغرافیایی)، امکان تفسیر جامع و دقیق از عملکرد مناطق را فراهم می‌سازد. نتایج پژوهش بیانگر نابرابری فضایی در عملکرد مناطق است که این موضوع با دسترسی به بازارهای بین‌المللی، کیفیت زیرساخت‌ها و محدودیت‌های سیاسی-اقتصادی ارتباط مستقیمی دارد. در این بین، مناطق شمالی، به دلیل دسترسی به بازارهای اوراسیایی و مسیرهای زمینی و بندری کم‌ریسک‌تر، در تجارت خارجی، سرمایه‌گذاری خارجی و ترانزیت خارجی پیشرو هستند؛ در حالی که مناطق جنوبی نیز در حوزه واردات، سرمایه‌گذاری داخلی و هزینه‌های عمرانی غالب هستند، اما از کسری تجاری و ضعف در ترانزیت خارجی رنج می‌برند. در این تحلیل فضایی، از لحاظ رتبه‌بندی عملکرد اقتصادی، مناطق آزاد اروند، انزلی، ارس، کیش، ماکو، قشم و چابهار، به ترتیب در رتبه‌های اول تا هفتم مناطق آزاد قرار دارند. برای ارتقای کارایی مناطق آزاد کشور، سیاست‌گذاری‌های فضایی باید بر تقویت زیرساخت‌های بندری و ترانزیتی در مناطق آزاد، گسترش پیوندهای بین‌المللی (داغام در اقتصاد جهانی) و تنوع‌بخشی به فعالیت‌های اقتصادی متمرکز شود تا مناطق آزاد از نقش واسطه‌گری، به مراکز تولیدی-صادراتی تبدیل شوند.

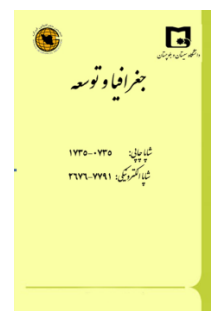
جغرافیا و توسعه، شماره ۸۴، پاییز ۱۴۰۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۳

تاریخ بازنگری داوری: ۱۴۰۴/۰۸/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۴

صفحات: ۱۷۴-۱۴۱

واژه‌های کلیدی:

مناطق آزاد ایران، تحلیل فضایی، تجارت خارجی، سرمایه‌گذاری، اشتغال‌زایی، ترانزیت خارجی، گردشگری.

مقدمه

مناطق آزاد تجاری-صنعتی در ایران، بعد از تکلیف قانون برنامه اول توسعه در سال ۱۳۶۹، رسماً از سال ۱۳۷۲ با تصویب قانون چگونگی اداره مناطق آزاد تجاری-صنعتی فعالیت خود را آغاز کردند. طبق قانون مذکور، فعالیت مناطق آزاد در ایران با در نظر گرفتن اصل مهم در ایجاد مناطق آزاد؛ یعنی جذب سرمایه‌گذاری خارجی و توسعه صادرات به منظور دستیابی به اهدافی چون: تسریع در اجرای امور زیربنایی، عمران و آبادانی، رشد و توسعه اقتصادی، ایجاد اشتغال، سرمایه‌گذاری، افزایش درآمد عمومی، حضور فعال در بازارهای جهانی و منطقه‌ای، تولید و صادرات کالاهای صنعتی و تبدیلی آغازگردید (قانون چگونگی اداره مناطق آزاد تجاری-صنعتی، ۱۳۷۲). در آن زمان، امکان حذف محدودیت‌های فراوانی که در سال‌های نخست انقلاب و دوران جنگ، بر اقتصاد ایران تحمیل شده بود، به آسانی و یکباره وجود نداشت؛ لذا، برای رفع محدودیت‌های اقتصادی و جذب سرمایه‌گذاری خارجی و توسعه صادرات، شکل‌گیری مناطق آزاد مورد توجه مسئولان قرار گرفت؛ در واقع از آن زمان تاکنون، با توجه به وابستگی شدید اقتصاد ایران به تک‌محصول نفت و دلارهای نفتی و نیز حضور کمرنگ اقتصاد ملی در عرصه رقابت جهانی، ایجاد مناطق آزاد، به عنوان عاملی مؤثر در جهت جبران فرصت‌های ازدست‌رفته و توسعه صادرات، ایجاد

اشتغال سالم و مولد، ارتقای جایگاه اقتصادی کشور و بهره‌مندی از اقتصاد رقابتی مورد توجه و تأکید سیاستگذاران نظام اقتصادی کشور قرار دارد.

براساس تعریف قانونی مناطق آزاد تجاری در ایران، مناطق آزاد محدوده‌های معینی هستند که با هدف حمایت از صنعت داخلی و تسهیل واردات، صادرات و ترانزیت کالا، غالباً در نزدیکی مرزها و مبادی گمرکی ایجاد شده و قوانین محدودتر و تشریفات گمرکی ساده‌تری نسبت به سرزمین اصلی دارند. این محدوده‌ها از شمول بسیاری از قوانین سرزمین اصلی خارج هستند و به‌دلیل تسهیلات، امکانات، معافیت‌ها و امتیازهای در نظر گرفته‌شده برای آن‌ها، می‌توانند محیط مساعدی برای تولیدکنندگان کالاهای صادراتی، بازرگانان و فعالان صنعت ترانزیت و رشد کسب‌وکارهای تولیدی و اقتصادی ایجاد کنند (درگاه خدمات مناطق آزاد و ویژه ایران، ۱۴۰۴).

هدف از تشکیل مناطق آزاد در ایران، تشویق صادرات کالاهای صنعتی و تبدیلی، جذب سرمایه‌گذاری و فناوری‌های خارجی، ایجاد اشتغال، تقویت کانال‌های ترانزیتی و تقویت جایگاه کشور در عرصه تجارت بین‌الملل است. برای این منظور، مناطق آزاد از تسهیلات و امتیازهای ویژه‌ای برخوردار هستند که شامل: معافیت‌های گمرکی و مالیاتی، قوانین ساده‌تر و تشریفات گمرکی آسان‌تر، تسهیلات بانکی و ارائه خدمات عمومی هستند. آن‌چه مناطق آزاد تجاری-صنعتی ایران را متمایز می‌کند، موقعیت جغرافیایی حیاتی این مناطق است که همگی در مجاورت آب‌راه‌ها و کریدورهای مهم تجاری-اقتصادی بین‌المللی قرار دارند.

در حال حاضر، ۹ منطقه آزاد مصوب در کشور وجود دارد که ۸ مورد از آن‌ها فعال هستند و در مجموع حدود ۷۴۰ هزار هکتار وسعت دارند. همچنین برنامه‌ریزی و ایجاد مناطق آزاد دیگر شامل: اینچه‌برون (گلستان)، اردبیل (اردبیل)، بانه-مریوان (کردستان)، قصرشیرین (کرمانشاه)، مهران (ایلام)، بوشهر (بوشهر)، جاسک (هرمزگان)، سیستان (سیستان و بلوچستان)، سرخس-دوغارون (خراسان رضوی) و مازندران (مازندران) در دستور کار قرار دارد. متمایز بودن شرایط در مناطق آزاد تجاری، منجر به افزایش چشمگیر سرمایه‌گذاری‌های تجاری می‌شود و آن‌ها را به مکان‌های جذاب برای شرکت‌هایی که دنبال رشد در یک محیط تجاری پویا و سودمند هستند تبدیل می‌کند. مناطق آزاد ایران، هر یک دارای موقعیت راهبردی و تجاری ویژه برای سرمایه‌گذاری هستند که حذف موانع توسعه در این مناطق می‌تواند، ضمن شکوفایی اقتصاد کشور، فرصت‌های مهم و قابل توجهی در حوزه توسعه و رونق تجارت و صادرات کشور پدید آورد. در واقع کیش، قشم، چابهار، ارس، انزلی، اروند، ماکو و شهر فرودگاهی امام خمینی (ره)، در حال حاضر مناطق آزاد تجاری-صنعتی فعال ایران را تشکیل می‌دهند که هر یک با توجه به ویژگی‌های جغرافیایی، اقلیمی و اجتماعی، اهداف و مأموریت‌های ویژه خود را دنبال می‌کنند.

جدول ۱: مناطق آزاد تجاری-صنعتی فعال در ایران و مشخصات اصلی آن‌ها

مناطق آزاد	مساحت (هکتار)	سال تصویب	وضعیت	استان	کشورهای هدف	محورهای اصلی فعالیت
کیش	۹۱۵۰	۶۹	فعال	هرمزگان	حوزه خلیج فارس	گردشگری، امور بانکی، خدمات پزشکی فرامرزی، صنایع الکترونیکی، خدمات پشتیبان نفت
قشم	۳۰۰۰۰	۶۹	فعال	هرمزگان	حوزه خلیج فارس	حمل و نقل، تجارت و خدمات تجاری، صنایع انرژی‌بر، بیوتکنولوژیکی و منابع دریایی، گردشگری، صنایع شیمیایی، خدمات پشتیبان نفت، پارک انرژی
چابهار	۸۱۷۸۱	۶۹	فعال	سیستان و بلوچستان	عمان- پاکستان و حوزه اقیانوس هند	هاب انرژی، محور ترانزیتی آسیای مرکزی و افغانستان، هاب تجاری شرق کشور، سایت نگهداری کالاهای استراتژیک، خوشه صنایع غذایی، قطب سوم خودروسازی کشور، گردشگری، تولیدات دریایی، خدمات ICT
انزلی	۸۶۰۹	۸۲	فعال	گیلان	حوزه خزر و روسیه	تجارت و خدمات تجاری، حمل و نقل، صنایع فرآوری و کشاورزی، گردشگری، صنایع پاک
اروند	۳۷۴۰۰	۸۲	فعال	خوزستان	عراق و کویت	گردشگری، صنایع شیمیایی و کشاورزی، خدمات پشتیبان نفت، صنایع سنگین (فولادسازی و...)، صنایع تأسیسات دریایی، تجارت و خدمات تجاری، صنایع پاک
ارس	۷۱۸۴۷	۸۲	فعال	آذربایجان شرقی	قفقاز جنوبی	تجارت و خدمات تجاری، حمل و نقل، تسهیلات درمانی فوق تخصصی، توسعه کشاورزی و دامپروری، گردشگری، صنایع پاک
ماکو	۵۰۰۰۰۰	۸۹	فعال	آذربایجان غربی	ترکیه	تجارت و خدمات تجاری، صنایع فرآوری و کشاورزی، گردشگری، واحدهای بزرگ کشت و صنعت
فرودگاه امام	۱۵۰۰	۸۹	فعال	تهران	بین‌المللی	لجستیک چندوجهی، انتقال فناوری، صنایع دانش‌بنیان، اقتصاد نوآوری، گردشگری بین‌المللی و ارائه خدمات نوین بانکی و بیمه‌ای
مکران	نامشخص	۹۵	غیرفعال	سیستان و بلوچستان و هرمزگان	-	-

مأخذ: سایت رسمی دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد تجاری-صنعتی و ویژه اقتصادی

با این حال، درباره میزان موفقیت یا ناکامی مناطق آزاد ایران، اختلاف نظرهای جدی وجود دارد، اما نکته‌ای که تردیدی در آن نیست، این است که بررسی عملکرد مناطق آزاد ایران در طی سه دهه گذشته، نشان می‌دهد ایجاد مناطق آزاد در ایران تجربه قابل قبولی در قیاس با دیگر کشورها نبوده است. مناطق آزاد ایران، از سابقه کمی برخوردار نیستند ولی با این وجود، از همزادان خارجی خود کندتر رشد کرده و توسعه یافته‌اند؛ دلیل این تفاوت‌ها، به‌خوبی با مقایسه عملکرد مناطق آزاد ایران با مناطق آزاد کشورهای دیگر و حتی کشورهای همجوار مانند امارات (محمدی‌فرد و عباس‌زاده حلقان، ۱۴۰۲: ۲۴-۲۱)، ترکیه (محمدی‌فرد، ۱۴۰۲: ۲۲-۱۵) و... قابل تشخیص است. به‌همین دلیل، ضرورت دارد کارنامه و عملکرد آن‌ها به‌صورت علمی، کارشناسی و مبتنی بر داده‌های آماری معتبر و بر اساس

شاخص‌های مشخص، مورد ارزیابی قرارگیرد. با بررسی و تحلیل شاخص‌های عملکردی مناطق آزاد، می‌توان تصویری شفاف و چشم‌اندازی روشن از میزان موفقیت یا ناکامی (کارایی و اثربخشی) این مناطق به‌دست آورد. با وجود این، یکی از چالش‌های اساسی در مسیر بررسی و ارزیابی عملکرد مناطق آزاد در ایران، نبود یک نظام آماری جامع، یکپارچه و به‌روز است. در حال حاضر، آمار و اطلاعات منتشرشده دربارهٔ این مناطق، نه تنها پراکنده و بعضاً ناقص‌اند، بلکه در مواردی میان منابع مختلف تناقضاتی نیز به‌چشم می‌خورد. این مسئله فرایند تحقیق و تحلیل را دشوار می‌سازد و از شفافیت نتایج می‌کاهد.

نقشه ۱: مهمترین‌های ویژگی‌های فضایی در همجواری مناطق آزاد ایران

تهیه و ترسیم: نگارنده، ۱۴۰۵

با وجود چنین محدودیت‌هایی، در این تحقیق تلاش شده تا با اتکا به آخرین آمارها و داده‌های رسمی منتشرشده از سوی دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد و ویژه اقتصادی و نیز سایر اسناد و گزارش‌های موجود در درگاه‌های اینترنتی این سازمان و مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی/ معاونت اقتصادی (گروه بازرگانی) (مانند محمدی‌فرد و پناهی، ۱۴۰۰: ۲۷-۱۵؛ محمدی‌فرد و پناهی، ۱۴۰۱: ۲۳-۱۴)، عملکرد مناطق آزاد کشور به‌صورت مستند و نظام‌مند در شاخص‌هایی چون: تجارت خارجی، میزان سرمایه‌گذاری، اشتغال‌زایی، ترانزیت خارجی، گردشگری و هزینه‌های عمرانی که همگی به‌طور مستقیم با اهداف بنیادین شکل‌گیری مناطق آزاد پیوند خورده‌اند، مورد بررسی و تحلیل فضایی قرارگیرد. با کمک این رویکرد، می‌توان ضمن سنجش عملکرد اقتصادی مناطق آزاد، تصویر و چشم‌انداز جامع‌تری از کارنامه مناطق آزاد، در مقیاس فضایی-جغرافیایی ترسیم‌کرد؛ بنابراین، این سؤال مطرح

می‌شود که از دیدگاه فضایی، عملکرد اقتصادی مناطق آزاد در ایران چگونه است؟

ریشه تاریخی مفهوم مناطق آزاد به شکل امروزی، به مناطق واقع شده در مسیر کریدورهای تجاری بین‌المللی نظیر: لانگهورن (۱۵۴۷)، مارسی (۱۶۶۹)، جبل الطارق (۱۷۰۴)، سنگاپور (۱۸۱۹)، هنگ کنگ (۱۸۴۸)، هامبورگ (۱۸۸۸) و کپنهاگ (۱۸۹۱) بازمی‌گردد. با این حال، ایرلند نخستین کشوری بود که در سال ۱۹۵۹ اقدام به تأسیس یک منطقه آزاد مدرن نمود (Akinci & Crittle, 2008: 3). از دهه ۱۹۶۰ به بعد، این مفهوم در قالب ساختاری نوین وارد ادبیات توسعه اقتصادی و تجارت بین‌المللی شد و مناطق آزاد به‌عنوان ابزارهایی برای افزایش توان رقابتی کشورها در عصر جهانی شدن پدیدار شدند (UNCTAD, 2019: 128).

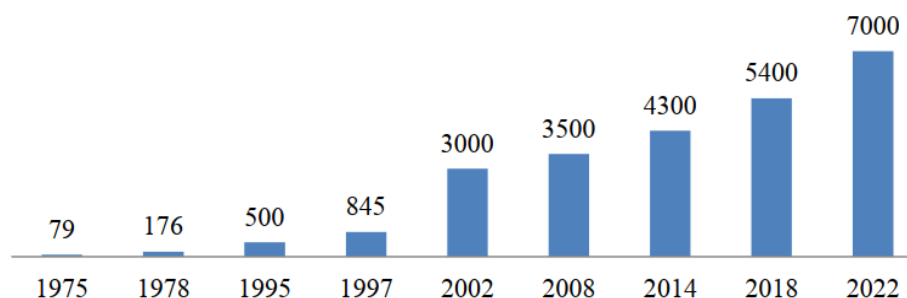
امروزه، علی‌رغم کاربرد گسترده این اصطلاح در متون اقتصادی و سیاست‌گذاری، هنوز تعریف واحد و جامعی از مناطق آزاد وجود ندارد و هر کدام بر جنبه‌ای خاص از مناطق آزاد، از جمله ابعاد قانونی و نهادی (مانند چارچوب‌های معافیت مالیاتی و گمرکی)، کارکردهای اقتصادی و تجاری (جذب سرمایه‌گذاری خارجی، توسعه صادرات و اشتغال) و نقش فضایی و مکانی مناطق آزاد (ایجاد خوشه‌های صنعتی یا لجستیکی در نقاط استراتژیکی) متمرکز هستند (Alansary & Al-Ansari, 2023: 2-8). با این حال، وجه مشترک اغلب این مفاهیم، تأکید بر تسهیل گردش کالا و سرمایه از طریق کاهش یا حذف موانع گمرکی و بوروکراتیک است. این تفاوت‌های مفهومی نشان می‌دهند که هر کشور با توجه به نیازها و الزامات اقتصادی خود، سعی کرده است، این مفهوم را با ساختار اقتصادی-سیاسی خود بومی‌سازی و سازگار کند (Demirelişçi, 2018: 10-20).

بر این اساس، اصطلاحاتی نظیر: «مناطق آزاد تجاری»، «مناطق ویژه اقتصادی»، «مناطق آزاد صنعتی»، «مناطق پردازش صادرات»، «مناطق توسعه سرمایه‌گذاری» و «مناطق تجارت خارجی» و غیره شکل گرفته‌اند که بیانگر انواع مختلفی از مناطق آزاد با رسالت‌های متفاوتی هستند؛ از این‌رو، مناطق آزاد معمولاً بر اساس اهداف کارکردی و عملیاتی خود، به‌طور کامل در حوزه تجاری و یا ترکیبی از حوزه‌های تجاری و صنعتی فعالیت می‌کنند. از این منظر، مفهوم مناطق آزاد، یک اصطلاح کلی است که برای انواع مختلف این مناطق به‌کار می‌رود و بر مفاهیم متنوعی در این حوزه دلالت دارد (UNCTAD, 2019: 133; Toprak, 2019: 12). در این مناطق، شرکت‌های داخلی و خارجی از مشوق‌هایی همچون: معافیت‌های مالیاتی، حذف محدودیت‌های بوروکراتیک و دسترسی به زیرساخت‌های پیشرفته برخوردار می‌شوند. به همین دلیل، امروزه مناطق آزاد به یکی از ابزارهای رایج سیاست‌گذاری اقتصادی در کشورهای نوظهور و در حال توسعه تبدیل شده‌اند (Öztaşkın, 2020: 12). مطابق تعاریف کلاسیک، مناطق آزاد نواحی جغرافیایی خاصی از کشور هستند که خارج از شمول رژیم گمرکی قرار دارند و در آن‌ها بسیاری از مقررات تجاری، مالی، ارزی و اداری کشور یا اجرا نمی‌شود و یا به‌صورت محدود و تسهیل‌شده اعمال می‌گردد (Öztürk, 2013: 76; Özdemir, 2007: 6). همین تمایز حقوقی و فیزیکی، بسترهای لازم را برای ارائه مشوق‌های اقتصادی گسترده و جذب فعالیت‌های صنعتی، تجاری و خدماتی فراهم می‌سازد (Can, 2012: 8; Akar, 2008: 1).

به‌طور خاص، مناطق آزاد تجاری به مناطقی اطلاق می‌شود که در آن کالاها می‌توانند بدون پرداخت عوارض گمرکی وارد، ذخیره، جابه‌جا، پردازش، تولید مجدد یا بازصادرات شوند. در این مناطق، جابه‌جایی سرمایه و نیروی کار متخصص نیز با سهولت بیشتری انجام می‌گیرد. همچنین، اگرچه محصولات تولیدی در این مناطق در صورت واردات به داخل کشور، مشمول مقررات گمرکی می‌گردند؛ با این حال، امکان ذخیره‌سازی قبلی مواد اولیه و قطعات

در این مناطق، موجب کاهش هزینه‌های تولید و تسریع در تحویل کالا به بازار داخلی می‌شود (Aksoy, 2010: 56). بررسی تأثیر مناطق آزاد بر رفتار اقتصادی کشورها نشان می‌دهد که این مناطق به‌طور معناداری احتمال ورود کشورها به بازارهای صادراتی و میزان صادرات آن‌ها را افزایش می‌دهند. این اثر عمدتاً از طریق بهبود زیرساخت‌ها، کاهش موانع بوروکراتیک، دسترسی آسان‌تر به منابع مالی و فناوری و تمرکز خوشه‌ای واحدهای اقتصادی در محیط‌های رقابتی‌تر تحقق می‌یابد. با این حال، تأثیر این مناطق در کشورهای مختلف متفاوت است و به عواملی مانند: کیفیت حکمرانی، سیاست‌های تجاری و یکپارچگی مناطق آزاد با اقتصاد ملی و جهانی بستگی دارد (Davies & Mazhikeyev, 2019: 170-171).

در حال حاضر، بیش از ۷۰۰۰ نوع از این مناطق در جهان وجود دارد که اکثر آن‌ها فعال هستند و برخی در فرایند راه‌اندازی قرار دارند (UNCTAD, 2022). به همان اندازه که گسترش این مناطق قابل توجه است، موضوع قابل-توجه‌تر، تعداد کشورهایی است که برای اولین بار به دنبال بهره‌برداری از مزایای این مناطق هستند. در طول سال‌های اخیر، تعداد فزاینده‌ای از سیاست‌گذاران در سراسر جهان، سیاست‌هایی را برای افتتاح اولین مناطق آزاد خود به اجرا گذاشته‌اند. این رشد تصادفی نیست. همان‌طور که طرفداران مناطق آزاد اشاره می‌کنند، این مناطق برخی مزایای اقتصادی همچون ساده‌سازی زنجیره‌های تولید فراملی را برای کشورهای میزبان به ارمغان می‌آورند. این مناطق به-ویژه برای کشورهای با درآمد کم و متوسط که در جستجوی افزایش صادرات و سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی هستند، جذاب هستند.

نمودار ۱: روند توسعه مناطق آزاد اقتصادی در جهان

مأخذ: (UNCTAD, 2019: 129; UNCTAD, 2022; Mammadov, 2023: 10).

سیاست‌گذاران دلایل متعددی برای پذیرش مناطق آزاد بیان می‌کنند که انعطاف‌پذیری آن‌ها، نقش مناطق آزاد را به عنوان ابزار توسعه اقتصادی پررنگ‌تر می‌کند. ایجاد این مناطق، همگی بر اساس منطق‌های کلاسیک مانند: تنوع‌بخشی، صنعتی‌سازی و ایجاد بستر آزمایشی برای سیاست‌های جدید اقتصادی هدایت می‌شوند. با این حال، امروزه حتی چندپارگی و فقدان یکپارچگی ژئوپلیتیکی و تجاری باعث می‌شود تا کشورها بیشتر به فکر تأسیس یا گسترش مناطق آزاد خود باشند. یکی از مصادیق این موضوع، تلاش عربستان سعودی برای توسعه مناطق آزاد در مرز شمالی خود با عراق است. نفوذ پررنگ ایران در ساختارهای سیاسی، اقتصادی و امنیتی عراق، از دیدگاه ریاض چالشی جدی برای سیاست خارجی منطقه‌ای این کشور محسوب می‌شود. در واقع، ایران پیش‌تر منطقه آزادی را در

امتداد گذرگاه مرزی شلمچه در نزدیکی بصره ایجاد کرده و با لغو روادید برای شهروندان عراقی که از این مرز برای خرید کالاهای ایرانی عبور می‌کنند، زمینه گسترش تعاملات اقتصادی با عراق را فراهم کرده بود. در واکنش به این روند، عربستان تلاش کرده با ایجاد مراکز تجاری و توسعه مناطق آزاد در مرز خود با عراق، بخشی از نفوذ اقتصادی ایران در این کشور را مهار کند (Mogielnicki, 2021: 211).

این عوامل ژئوپلیتیکی، همراه با تغییر ساختار زنجیره‌های تأمین پس از همه‌گیری کرونا، شرکت‌ها را وادار کرده‌اند تا با جابه‌جایی به کشورهای همجوار یا کشورهای متحد، فعالیت‌های تجاری خود را ریسک‌زدایی کنند. با این وجود، برای این شرکت‌ها جابه‌جایی به مناطق آزاد از زمان، هزینه و دشواری تجارب پرهزینه و پیچیده می‌کاهد. همچنین، مقررات سبک در مناطق آزاد، مالیات‌های پایین و تمرکز بر صادرات بین‌المللی نشان می‌دهد که مناطق آزاد در مقیاس گسترده، جهان‌های کوچک تجارت آزاد و لیبرال تلقی می‌شوند، اما گسست‌های اخیر در روابط سیاسی و اقتصادی کشورها، این امکان را ایجاد می‌کند که از مناطق آزاد برای بی‌اثر کردن و عبور از تعهدات ناشی از معاهدات منطقه‌ای و بین‌المللی استفاده شود و این امر نقش مناطق آزاد در شکل‌دهی به سیاست‌های اقتصادی جسورانه را پررنگ‌تر می‌کند (Myles, 2023).

موگیلنیک^۱ می‌گوید: «برخی از کشورها می‌خواهند از طریق یک رویکرد خرد و مرتبط برای سیاست‌گذاری اقتصادی، همه‌چیز را در اختیار خود بگیرند. «مناطق آزاد تجاری بعد مهمی از این نوع سیاست‌گذاری اقتصادی را شکل می‌دهند که از بسیاری جهات، از تعدادی از شرایط حاکم بر اقتصاد سرزمین اصلی جدا و متفاوت هستند.» با این حال، او در مورد محدودیت‌های این نوع رویکرد هشدار می‌دهد. «یک کشور نمی‌تواند مزایا و بازدهی یکپارچگی گسترده و عمیق‌تر با اقتصاد جهانی را از طریق جایگزینی آن با رویکرد مناطق آزاد تجاری-اقتصادی تکرار کند.» (Ibid). همچنین، پرستون مارتین^۲، رئیس گروه مشاوره آدریانپول^۳، استراتژی سازنده‌تری برای استفاده از مناطق آزاد در برابر اثرات افزایش موانع تجاری و موانع نظارتی برای سرمایه‌گذاری خارجی پیشنهاد می‌دهد. او می‌گوید: «مناطق آزاد با تنوع‌بخشیدن به بازارهای صادراتی و رشد صنایع با فناوری بالاتر، می‌توانند راهی برای کاهش ابعاد منفی حمایت‌گرایی در کشورها بگشایند» (Ibid).

داده‌ها و روش‌ها

این پژوهش، از روش توصیفی-تحلیلی بهره می‌برد و برای بررسی عملکرد اقتصادی مناطق آزاد ایران، تلاش شده از رویکرد تحلیل فضایی استفاده شود. تحلیل فضایی، به‌عنوان یک رویکرد روش‌شناختی کلیدی در این پژوهش، نقش محوری در بررسی و درک عملکرد اقتصادی مناطق آزاد تجاری-صنعتی ایران ایفا می‌کند. این رویکرد، با تمرکز بر الگوهای جغرافیایی و تفاوت‌های فضایی، امکان تحلیل عمیق و چندبعدی روابط بین موقعیت جغرافیایی مناطق آزاد و عملکرد آن‌ها را در حوزه‌های مختلف فراهم می‌سازد.

در این پژوهش، تحلیل فضایی با شناسایی الگوهای جغرافیایی، تفاوت‌های ساختاری بین مناطق شمالی (واقع در حاشیه دریای خزر و مرزهای زمینی اوراسیا) و مناطق جنوبی (واقع در خلیج فارس و دریای عمان) را آشکار می‌کند.

1. Mogielnicki

2. Preston Martin

3. Adrianople Group

این روش، نشان می‌دهد که چگونه عوامل جغرافیایی همچون دسترسی به بازارهای بین‌المللی و مجاورت با کریدورهای ترانزیتی، بر عملکرد اقتصادی مناطق تأثیر می‌گذارند. این روش، امکان بررسی تأثیر عوامل ژئوپلیتیکی و محدودیت‌های محیطی مانند تحریم‌های اقتصادی و تنش‌های منطقه‌ای را در چارچوب فضایی فراهم می‌کند. تحلیل فضایی، نشان می‌دهد که مناطق جنوبی به دلیل قرارگیری در ساحل خلیج فارس، تحت تأثیر تنش‌های ژئوپلیتیکی و تحریم‌های دریایی، عملکرد ضعیف‌تری در ترانزیت خارجی و سرمایه‌گذاری خارجی دارند، اما مناطق شمالی از مسیرهای زمینی بهره‌مند شده و پایداری بیشتری نشان می‌دهند. همچنین، تحلیل فضایی با ارائه یک دیدگاه کل‌نگر، به شناسایی نابرابری‌های فضایی در توزیع منابع، سرمایه‌گذاری و فرصت‌های اقتصادی کمک می‌کند. این روش بیانگر تمرکز هزینه‌های عمرانی و سرمایه‌گذاری داخلی در مناطق جنوبی و برتری مناطق شمالی در جذب سرمایه‌گذاری خارجی است که به سیاست‌گذاری‌های هدفمند برای کاهش نابرابری‌های منطقه‌ای و توسعه متوازن کمک می‌کند. علاوه بر این، از منظر روش‌شناختی، تحلیل فضایی با تلفیق داده‌های کمی (مانند آمار صادرات، سرمایه‌گذاری و اشتغال) و کیفی (مانند تحلیل موقعیت جغرافیایی و عوامل ژئوپلیتیکی)، امکان تفسیر جامع و دقیق از عملکرد مناطق را فراهم می‌سازد.

در نهایت، تحلیل فضایی به عنوان یک ابزار نظری-تحلیلی، با پررنگ کردن نقش موقعیت جغرافیایی در کارایی اقتصادی، زمینه‌ساز پیشنهادهای سیاستی دقیق برای تقویت زیرساخت‌های لجستیکی، تنوع‌بخشی به فعالیت‌های اقتصادی و ادغام مناطق آزاد در اقتصاد جهانی می‌شود. این روش، با تأکید بر تفاوت‌های فضایی، به درک بهتر پتانسیل‌ها و موانع مناطق آزاد ایران کمک کرده و راهنمایی برای سیاست‌گذاری‌های آمایشی و اقتصادی ارائه می‌دهد.

مهمترین محدودیت این پژوهش، نبود نظام آماری منسجم و شفاف در حوزه مناطق آزاد ایران است که منجر به تناقض و نقصان در داده‌ها شده است. با توجه به عدم دسترسی به آمارهای جدیدتر و به‌روز از عملکرد مناطق آزاد در کشور، بازه زمانی تحقیق بین سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۹ انتخاب شده است؛ یعنی آخرین بازه‌ای که اطلاعات اقتصادی نسبتاً قابل استناد از سوی دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد و ویژه اقتصادی منتشر شده است.

نتایج و بحث

تحلیل فضایی عملکرد مناطق آزاد ایران در حوزه تجارت خارجی

مناطق آزاد تجاری-صنعتی ایران، به عنوان دروازه‌های اقتصادی کشور، از پتانسیل بسیار بالایی برای تسهیل مبادلات اقتصادی بین‌المللی کشور برخوردار هستند. این مناطق با موقعیت جغرافیایی متنوع خود- از سواحل جنوبی خلیج فارس و دریای عمان تا مرزهای شمالی دریای خزر و مرزهای زمینی شمال غربی- الگوهای متفاوتی در عملکرد صادراتی، وارداتی و تراز تجاری نشان می‌دهند. بر اساس داده‌های آماری دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد و ویژه اقتصادی، طی دوره ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۸، مجموع صادرات از این مناطق به خارج از کشور حدود ۵۰۲۱ میلیون دلار و مجموع واردات حدود ۱۰۱۵۵ میلیون دلار بوده است که منجر به تراز تجاری منفی ۵۱۳۴ میلیون دلاری شده است و این نتیجه در قیاس با اهداف تأسیس مناطق آزاد (به‌ویژه اتصال اقتصاد ملی به اقتصاد جهانی)

عملکردی ناامیدکننده به‌شمار می‌آید. این کسری کلی، بیانگر تمرکز بیشتر مناطق آزاد بر واردات به‌عنوان هاب توزیع کالا به داخل کشور است، اما تحلیل فضایی عملکرد تجاری مناطق آزاد کشور نشان می‌دهد که الگوهای رفتاری مناطق در حوزه تجارت خارجی بر اساس موقعیت جغرافیایی آن‌ها، دارای تفاوت‌های ساختاری هستند. به‌طور کلی، مناطق شمالی (انزلی، ارس و ماکو) عمدتاً صادرات محور و با تراز مثبت یا نزدیک به تعادل ظاهر می‌شوند، در حالی که مناطق جنوبی (کیش، قشم، چابهار و اروند) واردات محور بوده و کسری تجاری قابل توجهی دارند. این تفاوت‌ها را می‌توان به عوامل جغرافیایی مانند: دسترسی به بازارهای همجوار، زیرساخت‌های حمل‌ونقل و پتانسیل‌ها و ریسک‌های ژئوپلیتیکی نسبت داد.

از دیدگاه فضایی و جغرافیایی، مناطق آزاد شمالی ایران- واقع در حاشیه دریای خزر و مرزهای زمینی با کشورهای حوزه اوراسیا- از جایگاه برتر در حوزه صادرات برخوردار هستند. انزلی، با موقعیت استراتژیکی در سواحل جنوبی دریای خزر و نزدیکی به بازارهای روسیه، قزاقستان و آذربایجان، بیشترین سهم صادراتی را با ۱۶۳۹ میلیون دلار (۳۲/۶ درصد از کل صادرات) ثبت کرده است. این منطقه با رشد نوسانی اما چشمگیر صادرات (از ۵ میلیون دلار در ۱۳۹۲ به اوج ۴۵۴ میلیون دلار در ۱۳۹۶)، از مزایای بندری و مسیرهای ترانزیتی شمالی بهره‌برده و تراز تجاری مثبت ۱۱۷۸ میلیون دلاری را ثبت کرده است. واردات انزلی تنها ۴۶۱ میلیون دلار (۴/۵ درصد از کل واردات) بوده که بیانگر تمرکز بر صادرات کالاهای تولیدی یا فرآوری‌شده به کشورهای همجوار شمالی است. همچنین، ارس نیز در شمال غربی کشور و در همجواری مرزهای آذربایجان و ارمنستان، با ۸۹۵ میلیون دلار صادرات (۱۷/۸ درصد) و ۱۱۶۰ میلیون دلار واردات، تراز منفی اندکی (۲۶۵- میلیون دلار) دارد، اما رشد صادرات آن (مانند جهش ۱۳۰ درصدی در ۱۳۹۸ نسبت به ۱۳۹۷) پتانسیل مرزهای زمینی را برای تجارت با اوراسیا پررنگ‌تر می‌کند. ماکو، نیز در شمال غربی کشور و در مجاورت ترکیه (دروازه اروپایی تجارت خارجی و مناطق آزاد ایران)، با صادرات ۲۲۲ میلیون دلار (۴/۴ درصد) و ۲۱۰ میلیون دلار واردات، تراز مثبت جزئی ۱۲ میلیون دلاری نشان می‌دهد و نقش آن در تسهیل تجارت زمینی با اروپا از طریق ترکیه را تأیید می‌کند. به‌طور کلی، مناطق شمالی با سهم ۵۴/۸ درصدی از صادرات (در مقابل سهم تقریباً ۲۰ درصدی از واردات)، به‌عنوان موتور محرک صادرات مناطق آزاد ایران عمل کرده‌اند که این امر به‌دلیل دسترسی آسان و مستقیم به بازارهای اوراسیایی و کاهش وابستگی به مسیرهای پرریسک دریایی خلیج فارس، در وضعیت تحریم‌های اقتصادی است.

جدول ۲: میزان سرمایه‌گذاری داخلی در مناطق آزاد ایران (۱۳۹۲-۱۳۹۹) - میلیون ریال

مناطق آزاد	فعالیت اقتصادی	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷	۱۳۹۸	جمع
کیش	صادرات	۳۹	۶	۸۲	۱۲۸	۱۶۸	۱۴۶	۱۵۱	۷۲۰
	واردات	۵۵۹	۳۳۹	۴۵۳	۴۳۴	۴۶۲	۵۴۱	۱۲۱	۲۹۰۹
	تراز تجاری	-۵۲۰	-۳۳۳	-۳۷۱	-۳۰۶	-۲۹۴	-۳۹۵	۳۰	-۲۱۸۹
چابهار	صادرات	۱۵	۵	۸	۸	۸	۲۱	۹	۷۴
	واردات	۲۹۱	۱۸۲	۲۲۰	۲۸۰	۴۷۹	۱۴۱	۱۶۵	۱۷۵۸
	تراز تجاری	-۲۷۶	-۱۷۷	-۲۱۲	-۲۷۲	-۴۷۱	-۱۲۰	-۱۵۶	-۱۶۸۴
قشم	صادرات	۴۰	۲۷	۳۳	۴۲	۶۹	۴۱	۳۹	۲۹۱
	واردات	۴۷۵	۴۰۰	۳۱۹	۲۸۱	۲۸۱	۲۰۸	۱۸۰	۲۱۸۲
	تراز تجاری	-۴۳۵	-۳۷۳	-۲۸۶	-۲۳۹	-۲۱۲	-۱۶۷	-۱۴۱	-۱۸۹۱
انزلی	صادرات	۵	۱۲	۲۷۱	۳۵۵	۴۵۴	۳۸۶	۱۵۶	۱۶۳۹
	واردات	۳۷	۶۴	۷۱	۱۰۲	۱۲۸	۳۶	۲۳	۴۶۱
	تراز تجاری	-۳۲	-۵۲	۲۰۰	۲۵۳	۳۲۶	۳۵۰	۱۳۳	۱۱۷۸
اروند	صادرات	۵۰	۲۲۹	۹۲	۱۲۰	۱۸۶	۲۵۶	۲۴۵	۱۱۷۸
	واردات	۱۱	۲۶۸	۲۲۸	۲۶۳	۳۹۲	۲۲۲	۹۱	۱۴۷۵
	تراز تجاری	۳۹	-۳۹	-۱۳۶	-۱۴۳	-۲۰۶	۳۴	۱۵۴	-۲۹۷
ارس	صادرات	۴۳	۶۸	۱۳۹	۱۱۵	۱۴۳	۱۱۷	۲۷۰	۸۹۵
	واردات	۷۹	۱۶۱	۱۶۳	۳۰۴	۲۰۶	۱۲۹	۱۱۸	۱۱۶۰
	تراز تجاری	-۳۶	-۹۳	-۲۴	-۱۸۹	-۶۳	-۱۲	۱۵۲	-۲۶۵
ماکو	صادرات	۰	۱۹	۱۹	۴۶	۱۷	۵۰	۷۱	۲۲۲
	واردات	۰	۲۰	۵۹	۵۶	۴۱	۱۳	۲۱	۲۱۰
	تراز تجاری	۰	-۱	-۴۰	-۱۰	-۲۴	۳۷	۵۰	۱۲

مأخذ: استخراج از آمارهای دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد

در مقابل، مناطق آزاد جنوبی- واقع در خلیج فارس و دریای عمان- عمدتاً به‌عنوان مراکز واردات و توزیع کالا به داخل کشور عمل کرده‌اند و کسری تجاری شدیدی را نشان می‌دهند. کیش، به‌عنوان جزیره‌ای گردشگری محور در قلب خلیج فارس، با ۷۲۰ میلیون دلار صادرات (۱۴/۳ درصد) اما واردات عظیم ۲۹۰۹ میلیون دلاری (۲۸/۶ درصد)، تراز منفی ۲۱۸۹ میلیون دلاری دارد. این الگو، ناشی از موقعیت آن به‌عنوان هاب تجاری با کشورهای عربی و تمرکز بر واردات کالاهای مصرفی برای گردشگری و بازار داخلی است، هرچند صادرات آن رشد مثبتی (مانند افزایش ۱۲۶۷ درصدی از ۱۳۹۳ به ۱۳۹۴) نشان می‌دهد. قشم نیز در خلیج فارس و نزدیکی تنگه هرمز، با ۲۹۱ میلیون دلار صادرات (۵/۸ درصد) و واردات ۲۱۸۲ میلیون دلار (۲۱/۵ درصد)، تراز منفی ۱۸۹۱ میلیون دلاری ثبت کرده که بیانگر نقش آن در واردات کالاهای واسطه‌ای و مصرفی از طریق مسیرهای دریایی است. در میان مناطق آزاد جنوبی، چابهار در موقعیت استراتژیکی، تنها بندر اقیانوسی ایران و در نزدیکی پاکستان و هند، کمترین عملکرد

صادراتی را با ۷۴ میلیون دلار (۱,۵ درصد) دارد و واردات ۱۷۵۸ میلیون دلاری (۱۷/۳ درصد) آن منجر به تراز منفی ۱۶۸۴ میلیون دلاری شده است؛ این امر علی‌رغم پتانسیل‌های ژئواستراتژیکی آن در مسیر کریدور شمال-جنوب، به دلیل زیرساخت‌های ناکافی و عدم جذب سرمایه‌گذاری کافی و همچنین تحریم‌های اقتصادی و موانع مربوط به ادغام در اقتصاد جهانی، توان صادراتی آن را محدود کرده است؛ درحالی‌که چابهار به دلیل موقعیت ممتاز آن در سواحل مکران و دسترسی مستقیم به اقیانوس هند، می‌تواند به یکی از مهم‌ترین بنادر صادراتی ایران و نیز در مقیاس منطقه‌ای تبدیل‌شود. در میان مناطق آزاد جنوبی، اروند در جنوب‌غربی کشور و همجواری مرز عراق و خلیج فارس، از نظر عملکرد صادراتی در رتبه دوم مناطق آزاد ایران قرار دارد؛ با این حال، اروند با ۱۱۷۸ میلیون دلار صادرات (۲۳/۵ درصد) و واردات ۱۴۷۵ میلیون دلار، تراز منفی ۲۹۷ میلیون دلاری دارد، اما سهم بالای صادرات آن (با رشد ۳۵۸ درصدی از ۱۳۹۲ به ۱۳۹۳) بیانگر بهره‌برداری از بازار عراق (در کنار نفوذ سیاسی ایران در عراق) برای صادرات کالاهای داخلی است. در مجموع، مناطق جنوبی با سهم ۴۴/۹ درصدی از صادرات اما ۸۱/۹ درصدی از واردات، کسری تجاری ۵۵۴۹ میلیون دلاری را ثبت کرده‌اند که این الگو را تا حدود زیادی می‌توان به وابستگی وارداتی کشور از بازارهای آسیایی و عربی و چالش‌های ناشی از تنش‌های ژئوپلیتیکی در خلیج فارس نسبت داد.

در دیدگاه کلی، تحلیل فضایی عملکرد تجاری مناطق آزاد ایران نشان می‌دهد که تراز تجاری منفی مناطق آزاد کشور، عمدتاً به دلیل غلبه واردات در جنوب است، درحالی‌که مناطق آزاد شمال کشور با تمرکز بر صادرات، تعادل بیشتری در تعاملات تجاری ایجاد می‌کنند. روند کلی صادرات طی دوره مورد بحث، افزایشی است (از ۱۹۲ میلیون دلار در ۱۳۹۲ به ۹۴۱ میلیون دلار در ۱۳۹۸)، اما با نوسانات (مانند کاهش صادرات در ۱۳۹۸-۱۳۹۷ به دلیل تحریم‌ها) همراه است، در مقابل واردات روند کاهشی (از ۱۴۵۲ به ۷۱۹ میلیون دلار) را نشان می‌دهد که بهبود تدریجی در تراز تجاری مناطق آزاد را نوید می‌دهد (اگرچه افزایش صادرات در این تراز تجاری تأثیر آنچنانی ندارد و این موضوع ارتباط مستقیمی با کاهش واردات در اثر تنگنای تجاری کشور دارد). برای تقویت جایگاه، سیاست‌گذاری‌های فضایی مانند توسعه زیرساخت‌های شمالی برای صادرات بیشتر و تنوع‌بخشی به صادرات جنوبی ضروری است، تا مناطق آزاد از نقش واسطه‌گری به مراکز تولیدی-صادراتی تبدیل‌شوند.

در مجموع، مناطق آزاد شمالی و غربی ایران (انزلی، اروند، ارس و ماکو) توانسته‌اند به بازیگران اصلی صادراتی تبدیل‌شوند، چراکه از مزیت‌های ژئوپلیتیکی و دسترسی مستقیم به بازارهای کشورهای همجوار بهره‌مند هستند. در مقابل، مناطق جنوبی ایران (کیش، قشم و چابهار) با وجود موقعیت راهبردی در خلیج فارس و اقیانوس هند، نتوانسته‌اند به جایگاه واقعی خود در تجارت منطقه‌ای و بین‌المللی دست یابند. این شکاف فضایی در عملکرد صادراتی مناطق آزاد نشان می‌دهد که توسعه زیرساخت‌ها، تسهیل سرمایه‌گذاری و بهره‌گیری هدفمند از موقعیت جغرافیایی برای ادغام در اقتصاد جهانی می‌تواند نقش تعیین‌کننده‌ای در ارتقای کارآمدی این مناطق ایفا کند.

تحلیل فضایی عملکرد مناطق آزاد ایران در حوزه سرمایه‌گذاری

مناطق آزاد تجاری-صنعتی ایران، به‌عنوان گلوگاه‌های استراتژیکی در مرزهای شمالی و جنوبی کشور، در همجواری با همسایگان کلیدی مانند: آذربایجان، ارمنستان، جمهوری خودمختار نخجوان، عراق، پاکستان و کشورهای حوزه خلیج فارس قرار دارند و به دلیل موقعیت ژئواستراتژیکی ویژه خود و دسترسی مستقیم به بازارهای بین‌المللی اوراسیا، آسیای مرکزی، خاورمیانه و اقیانوس هند، از ظرفیت بسیار بالایی برای سرمایه‌گذاری در حوزه

زیرساخت‌ها و تأسیسات ترانزیتی و صادرات مجدد برخوردار هستند. این مناطق، با قرارگیری در کریدورهای حیاتی شمال-جنوب (مانند انزلی و چابهار، چابهار، کیش، قشم و اروند) و شرق-غرب (مانند ماکو و ارس و همچنین اروند)، می‌توانند به هاب‌های لجستیکی ایران تبدیل شوند و نقش محوری در تسهیل تجارت، کاهش هزینه‌های حمل‌ونقل و تقویت صادرات مجدد کالاهای صنعتی و فرآوری‌شده ایفا کنند. همچنین، وجود ذخایر طبیعی، آب‌وهوای متنوع و مساعد (از آب‌وهوای معتدل شمالی در انزلی و ارس تا آب‌وهوای گرمسیری جنوبی در کیش و قشم)، زیبایی‌های طبیعی متنوع مانند: سواحل خلیج فارس، جزایر قشم و کیش، جنگل‌ها، مراتع گوهستانی گیلان و تالاب‌های انزلی، رودخانه اروند و کوهستان‌های ماکو، همراه با جذابیت‌های تاریخی و فرهنگی غنی (مانند میراث باستانی در اروند و ارس یا فرهنگ محلی در چابهار و مجاورت سایر مناطق آزاد)، ظرفیت بسیار خوبی برای تبدیل این مناطق به مراکز جاذب گردشگری در مقیاس بین‌المللی و سرمایه‌گذاری در بخش گردشگری ایجاد کرده است. این پتانسیل‌ها، با تمرکز بر توسعه اکوتوریسم، گردشگری فرهنگی و تفریحی، می‌توانند درآمد ارزی پایدار ایجاد کنند و به توزیع متوازن ثروت در نواحی مرزی کمک نمایند.

از طرف دیگر، بررسی تجارب اقتصادی مناطق آزاد در سطح جهانی نشان می‌دهد که جذب سرمایه‌گذاری، به‌ویژه سرمایه‌گذاری خارجی، در رأس اهداف استراتژیکی این مناطق قرار دارد و معیاری کلیدی در ارزیابی عملکرد آن‌ها تلقی می‌شود. با این حال، در ایران، عملکرد مناطق آزاد در این حوزه با انتقادات گسترده‌ای مواجه بوده و تصویر روشنی از تأثیرگذاری اقتصادی آن‌ها ارائه نمی‌دهد. حتی، مقایسه روند و حجم کلی سرمایه‌گذاری خارجی در مناطق آزاد با سرزمین اصلی، علی‌رغم وجود مزایا، مشوق‌ها و معافیت‌های مالیاتی و گمرکی در این مناطق، بیانگر وضعیت ضعیف و ناکارآمد این روند است. آمارهای موجود حاکی از آن است که حجم سرمایه‌گذاری خارجی در مناطق آزاد ایران بسیار ناچیز بوده و روند آن پرنوسان و عمدتاً نزولی است. همچنین روند کلی سرمایه‌گذاری خارجی در طول سال‌های اخیر و تحت تأثیر تحریم‌های اقتصادی کاملاً نزولی و نگران‌کننده است که این امر با پتانسیل‌های ژئواکونومیکی و موقعیت استراتژیکی این مناطق هم‌خوانی ندارد (ولیعقی‌زاده، ۱۴۰۴). حتی، می‌توان گفت تحولات اقتصادی جاری در مناطق آزاد ایران مستقل از تحولات اقتصادی سرزمین اصلی نیست. در واقع تداوم زنجیره ناکامی‌های اقتصادی ایران به‌خاطر تحریم‌های اقتصادی و نوعی انزوای تجاری-اقتصادی در موضوع افای‌تی‌اف و ناکامی در عضویت به سازمان تجارت جهانی در تحولات اقتصادی مناطق آزاد ایران نیز ادامه دارد و این دو از یکدیگر جدا نیستند.

علاوه بر سرمایه‌گذاری خارجی، سرمایه‌گذاری داخلی نیز به‌عنوان یکی از محرکان اصلی فعالیت‌های اقتصادی، نقش مهمی در توسعه اقتصادی مناطق آزاد تجاری-صنعتی ایفا می‌کند. برخلاف سرمایه‌گذاری خارجی که بر انتقال فناوری و تجارب صنعتی مدرن به مناطق آزاد و سرریز آن به سرزمین اصلی تمرکز دارد، سرمایه‌گذاری داخلی به‌ویژه در مناطق مرزی، در توزیع ثروت، ایجاد توازن سرزمینی و کاهش نابرابری‌های منطقه‌ای نقش کلیدی دارد؛ از این رو، با توجه به این‌که توسعه مناطق محروم و توازن سرزمینی از اهداف اصلی مناطق آزاد ایران است، میزان تحقق سرمایه‌گذاری‌های داخلی به‌عنوان معیاری برای ارزیابی موفقیت یا ناکامی اقتصادی این مناطق محسوب می‌شود. هرچه جذب و تحقق سرمایه‌گذاری داخلی در این مناطق بیشتر باشد، عملکرد اقتصادی آن‌ها موفق‌تر ارزیابی می‌شود و برعکس، کاهش این سرمایه‌گذاری، بیانگر ناکارآمدی است. با این حال، تأثیر و قدرت انگیزشی

سرمایه‌گذاری داخلی به دلیل فقدان انتقال فناوری و پیوندهای جهانی، محدودتر است. بر اساس آخرین آمار اعلامی توسط دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد و ویژه اقتصادی، در سال‌های اخیر، سرمایه‌گذاری داخلی در مناطق آزاد ایران روند روبه‌رشدی دارد، اما همچنان با سطح مطلوب فاصله قابل‌توجهی دارد. این وضعیت در قیاس با میزان سرمایه‌گذاری داخلی در سرزمین اصلی نیز مشهود است. با این‌وجود، بالاترین رشد سرمایه‌گذاری داخلی در سال ۱۳۹۹ ثبت شده و کیش در میان مناطق آزاد کشور بالاترین میزان جذب سرمایه‌گذاری داخلی را به‌خود اختصاص داده است که به دلیل جاذبه‌های گردشگری، زیرساخت‌های تجاری و موقعیت استراتژیکی آن است.

بر اساس آمارهای دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد و ویژه اقتصادی، طی دوره ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۹، مجموع سرمایه‌گذاری خارجی در این مناطق حدود ۱۸۶۹ میلیون دلار (معادل حدود ۲۳۴ میلیون دلار میانگین سالانه) و سرمایه‌گذاری داخلی حدود ۶۱۴۳۴۱ میلیون ریال (معادل حدود ۷۶۷۹۳ میلیون ریال میانگین سالانه) بوده است. این ارقام، در قیاس با کل سرمایه‌گذاری خارجی در سرزمین اصلی به ارزش ۲۰۸۱۸ میلیون دلار (با میانگین ۲۶۰۲ میلیون دلار سالانه) و کل سرمایه‌گذاری داخلی به ارزش ۳۶۵۴۱ هزار میلیارد ریال (با میانگین ۴۵۶۸ هزار میلیارد ریال سالانه)، بیانگر عملکرد ضعیف مناطق آزاد است؛ جایی که سهم سرمایه‌گذاری خارجی مناطق آزاد حدود ۹ درصد و سهم سرمایه‌گذاری داخلی مناطق حدود ۱/۷ درصد از کل سرمایه‌گذاری در کشور است که رغبت کم سرمایه‌گذاران خارجی و داخلی به مناطق آزاد ایران را نشان می‌دهد. این امر شکست در تحقق اهداف مناطق آزاد در جذب سرمایه‌گذاری خارجی و داخلی را عیان‌تر می‌کند.

جدول ۳: میزان سرمایه‌گذاری خارجی در مناطق آزاد ایران (۱۳۹۲-۱۳۹۹) - میلیون دلار

مجموع	ماکو	ارس	اروند	انزلی	قشم	چابهار	کیش	
۱۳۹۲	۰	۵	۰	۰	۱	۱۷	۴	۲۷
۱۳۹۳	۰	۳۸	۲	۰	۲۳	۴۸	۲	۱۱۳
۱۳۹۴	۳۳	۸	۷۳	۳	۵۳	۴۹	۳۰	۲۴۹
۱۳۹۵	۱۰۸	۱۷	۰	۴۰	۱۹	۸۰	۸۵	۳۴۹
۱۳۹۶	۸	۶۳	۱۲	۵۳	۲۵۷	۳۵	۲۰	۴۴۸
۱۳۹۷	۰	۷	۱	۵۸	۱۶۶	۴۱	۳۴	۳۰۷
۱۳۹۸	۰	۹	۲۰	۶۱	۳	۸۲	۳۵	۲۱۰
۱۳۹۹	۰	۱۶	۱	۶۵	۵۲	۲۶	۶	۱۶۶
مجموع	۱۴۹	۱۶۳	۱۰۹	۲۸۰	۵۷۴	۳۷۸	۲۱۶	۱۸۶۹

مأخذ: استخراج از آمارهای دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد

تحلیل فضایی و جغرافیایی این عملکرد، الگوهای متمایزی را بر اساس موقعیت جغرافیایی مناطق آشکار می‌کند؛ مناطق شمالی (انزلی، ارس و ماکو) با تمرکز بر مرزهای زمینی اوراسیا، در جذب سرمایه‌گذاری خارجی موفق‌تر عمل کرده‌اند، درحالی‌که مناطق جنوبی (کیش، چابهار، قشم و اروند) بیشتر بر سرمایه‌گذاری داخلی تکیه‌دارند و از نوسانات ژئوپلیتیکی خلیج فارس رنج می‌برند. این تفاوت‌ها را می‌توان به عوامل فضایی مانند دسترسی به بازارها، زیرساخت‌های حمل‌ونقل و تأثیر تحریم‌های اقتصادی نسبت داد. سرمایه‌گذاری خارجی در مناطق آزاد ایران طی دوره مورد بررسی، با اوج در سال‌های ۱۳۹۵-۱۳۹۶ (هم‌زمان با اجرای برجام) و سپس روند نزولی شدید پس از

خروج آمریکا از برجام در ۱۳۹۷، مواجهه بوده است. مجموع سرمایه‌گذاری خارجی، عمدتاً تحت‌تأثیر تحریم‌ها و عدم عضویت در سازمان تجارت جهانی، نوسانات بالایی نشان می‌دهد (از ۲۷ میلیون دلار در ۱۳۹۲ به اوج ۴۴۷ میلیون دلار در ۱۳۹۶ و سپس کاهش به ۱۶۶ میلیون دلار در ۱۳۹۹).

از دیدگاه فضایی و جغرافیایی، مناطق آزاد شمالی ایران - واقع در حاشیه دریای خزر و مرزهای زمینی با اوراسیا- به دلیل دسترسی آسان به بازارهای اوراسیایی، پتانسیل بالاتری برای جذب سرمایه‌گذاری خارجی نشان داده‌اند. ارس، با موقعیت مرزی در نزدیکی آذربایجان و ارمنستان و همچنین ترکیه، با جذب ۳۷۸ میلیون دلار سرمایه خارجی (۲۰/۲ درصد از کل) (اوج ۸۲ میلیون دلار در ۱۳۹۸)، نقش کلیدی در جذب سرمایه‌های همسایگان ایفا کرده است، اما نوسانات شدید (از ۸۰ میلیون دلار در ۱۳۹۵ به ۲۶ میلیون دلار در ۱۳۹۹) بیانگر یک روند سینوسی و پرنوسان در عملکرد ارس است که بدون تردید، مناسبات سیاسی پرتلاطم کشور با جمهوری آذربایجان و تنش‌های ژئوپلیتیکی قفقاز جنوبی در این ماجرا نقش بسیار پررنگی دارد و قطعاً با عبور از موانع سیاسی موجود می‌توان شاهد اوج‌گرفتن تصاعدی سرمایه‌گذاری خارجی در ارس بود. انزلی، با موقعیت بندری در دریای خزر، ۲۸۰ میلیون دلار (۱۴/۹ درصد) سرمایه خارجی جذب کرده که اوج‌گیری عملکرد آن در سال‌های اخیر، پتانسیل سرمایه‌گذاری خارجی در حوزه ترانزیت با اوراسیای مرکزی در انزلی را پررنگ‌تر می‌کند، اما کمبود امکانات بندری مدرن، رشد آن را محدود کرده است. ماکو، در مجاورت مرز ترکیه و در مسیر کریدورهای اروپایی- آسیایی، ۲۱۶ میلیون دلار (۱۱/۵ درصد) جذب کرده که با تمرکز بر لجستیک و ترانزیت هم‌خوانی دارد، اما کاهش عملکرد آن در سال‌های اخیر (۶ میلیون دلار در ۱۳۹۹) به دلیل رقابت با مسیرهای جایگزین (خصوصاً در قفقاز جنوبی) و عدم تکمیل زیرساخت‌های ریلی است. به‌طور کلی، مناطق آزاد شمالی ۴۶/۷ درصد (۸۷۴ میلیون دلار با حدود ۱۰۹ میلیون دلار سالانه) از سرمایه‌گذاری خارجی را جذب کرده‌اند که این امر با موقعیت جغرافیایی آن‌ها در گره‌گاه مسیرهای زمینی کم‌ریسک‌تر در برابر تحریم‌های دریایی ارتباط مستقیمی دارد، اما کماکان ناپایداری سیاسی مرزها و کمبود سرمایه‌گذاری در فناوری و حوزه‌های لجستیکی در کنار تحریم‌های اقتصادی، جزء بزرگترین موانع سرمایه‌گذاری در این مناطق محسوب می‌شود.

جدول ۴: میزان سرمایه‌گذاری داخلی در مناطق آزاد ایران (۱۳۹۲-۱۳۹۹) - میلیون ریال

مجموع	ماکو	ارس	اروند	انزلی	قشم	چابهار	کیش	
۲۷۰۹۱	۳۲۳	۶۱۹	۳۷۶۲	۲۳۵۸	۸۴۶۵	۶۲۵۲	۵۳۱۲	۱۳۹۲
۵۸۶۸۳	۳۳۱	۴۶۹۴	۵۳۶۹	۴۶۴۰	۲۹۲۲	۳۰۷۵۵	۹۹۷۲	۱۳۹۳
۴۰۹۶۳	۱۶۰	۳۹۰۲	۱۲۹۹۹	۵۸۶۸	۵۵۹۶	۶۷	۱۲۳۷۱	۱۳۹۴
۵۸۹۹۳	۴۰۲	۴۹۱۶	۱۳۵۵۱	۴۲۵۰	۷۱۹۰	۸۴	۲۸۶۰۰	۱۳۹۵
۵۰۰۱۵	۸۷۴	۱۴۲۲۰	۹۲۲۵	۹۶۹۵	۵۰۰۰	۲۰۱۵	۸۹۸۶	۱۳۹۶
۶۷۹۲۷	۱۸۱۳	۱۳۵۹۰	۱۵۱۵۴	۱۰۰۷۹	۱۱۳۴۳	۹۵۲۵	۷۱۲۳	۱۳۹۷
۱۰۷۵۹۴	۲۷۸۰	۱۸۱۰۲	۲۰۱۵۳	۱۲۹۰۱	۱۶۳۴۷	۱۲۶۷۱	۲۴۶۴۰	۱۳۹۸
۲۰۳۰۷۵	۸۱۴۵	۵۰۹۹۳	۳۳۴۵۳	۲۲۶۵۸	۲۴۴۱۷	۳۵۶۴۳	۲۷۷۶۶	۱۳۹۹
۶۱۵۳۴۱	۱۴۸۲۸	۱۱۱۰۳۶	۱۱۳۶۶۶	۷۲۴۴۹	۸۱۲۸۰	۹۷۳۱۲	۱۲۴۷۷۰	مجموع

مأخذ: استخراج از آمارهای دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد

در مقابل، مناطق آزاد جنوبی- واقع در خلیج فارس و دریای عمان- به دلیل دسترسی به بازارهای پرجمعیت آسیای جنوبی، خاورمیانه و آفریقا، پتانسیل بالایی برای سرمایه‌گذاری خارجی دارند، ولی علی‌رغم پتانسیل دریایی، سهم بیشتری از نوسانات را تجربه کرده‌اند و عملکرد آن‌ها ضعیف‌تر بوده و ۵۳/۳ درصد (۹۹۵ میلیون دلار) از کل سرمایه‌گذاری خارجی را جذب کرده‌اند. به بیان دقیق‌تر، بدون در نظر گرفتن اروند، سهم مناطق جنوبی در خلیج فارس و دریای عمان فقط ۲۲/۵ درصد از سرمایه‌گذاری خارجی است. نوسانات قابل توجه در عملکرد این مناطق نشان می‌دهد که آن‌ها وابستگی بیشتری به بازارهای آسیایی و عربی دارد و این موضوع از تأثیرپذیری بالای این مناطق از تنش‌های سیاسی-ژئوپلیتیکی خلیج فارس خبر می‌دهد. این الگوی فضایی، نیاز به تقویت تعاملات برون-مرزی و زیرساخت‌های لجستیکی و ترانزیتی شمالی برای جبران ضعف‌های جنوبی در وضعیت تحریم‌های اقتصادی را پررنگ‌تر می‌کند.

در میان مناطق آزاد جنوبی، اروند، با موقعیت مرزی در مجاورت بازار عراق و تحت تأثیر نفوذ سیاسی و اقتصادی ایران در این کشور و همچنین دسترسی به بنادر جنوبی و بازارهای اقتصادی خلیج فارس، بیشترین سهم از سرمایه‌گذاری خارجی را دارد و با جذب ۵۷۴ میلیون دلار سرمایه (۳۰/۷ درصد)، در میان کلیه مناطق آزاد ایران و مناطق آزاد جنوبی پیشرو بوده که اوج آن در ۱۳۹۶ (۲۵۷ میلیون دلار) محقق شده است، اما افت شدید در ۱۳۹۸ (۳ میلیون دلار) بیانگر تأثیر تنش‌های ژئوپلیتیکی خلیج فارس و تحریم‌های اقتصادی است. چابهار، به عنوان تنها بندر اقیانوسی ایران و گلوگاه کریدور هند-افغانستان و آسیای مرکزی، ۱۶۳ میلیون دلار سرمایه خارجی (۸/۷ درصد) جذب کرده که در قیاس با مناطق آزاد کیش و قشم رشد متوسطی (اوج ۶۳ میلیون دلار در ۱۳۹۶) را نشان می‌دهد، ولی این میزان سرمایه‌گذاری با موقعیت جغرافیایی و ژئواستراتژیکی آن هم‌خوانی ندارد و کمبود زیرساخت‌های بندری و دوری از مراکز جمعیتی داخلی و همچنین اثرات تحریم‌های اقتصادی رشد آن را محدود کرده است. با این حال، در میان مناطق آزاد ایران و مناطق جنوبی، کیش و قشم با موقعیت جزیره‌ای و دریایی، به ترتیب ۱۴۹ میلیون دلار (۷/۹ درصد) و ۱۰۹ میلیون دلار (۵/۸ درصد و کمترین سهم) جذب کرده‌اند که عمدتاً با عملکرد گردشگری و تجاری آن‌ها ارتباط مستقیمی دارد، اما تمرکز بر واردات و بازارهای داخلی و اثرات تحریم‌های اقتصادی بر سرمایه‌گذاری‌های دریایی (خصوصاً زیرساخت‌های صنعتی و بندری)، عملکرد آن‌ها را ضعیف کرده است. نوسانات این مناطق، به‌ویژه کاهش کلی سرمایه‌گذاری خارجی از ۳۴۰ میلیون دلار در ۱۳۹۶ به ۶۹ میلیون دلار در ۱۳۹۹، بیانگر آسیب‌پذیری جغرافیایی جنوبی‌ها در برابر تحریم‌های دریایی و تنش‌های منطقه‌ای است و وابستگی آن‌ها به تعمیق روابط بین‌المللی و ادغام در بازارهای منطقه‌ای و جهانی را آشکار می‌کند.

در حوزه سرمایه‌گذاری داخلی، به‌طور کلی در طول دوره مورد بررسی به ارزش ۶۱۵۳۴۱ میلیون ریال سرمایه داخلی در مناطق آزاد کشور جذب شده که روند روبه‌رشدی (اوج ۲۰۳۰۷۵ میلیون ریال در ۱۳۹۹) دارد که عمدتاً پس از تشدید تحریم‌ها در ۱۳۹۷ افزایش نشان می‌دهد و بیانگر سوق سرمایه‌های داخلی به سوی مناطق آزاد برای بهره‌برداری از معافیت‌های مناطق است، اما همچنان با سطح مطلوب فاصله دارد. توزیع فضایی این نوع سرمایه‌گذاری نیز نامتوازن است، به‌طوری‌که مناطق جنوبی با سهم ۶۸ درصد (۴۱۶۷۲۸ میلیون ریال) غالب هستند که این امر با موقعیت گردشگری و پتانسیل تجاری-خدماتی آن‌ها در نزدیکی بازارهای مصرفی داخلی ارتباط نزدیکی دارد. در مقابل، مناطق شمالی با سهم ۳۲ درصد (۱۹۸۳۱۳ میلیون ریال)، اغلب بر سرمایه‌گذاری‌های تولیدی تمرکز دارند و حجم کمتری جذب کرده‌اند.

در میان مناطق آزاد جنوبی، کیش با تمرکز بر گردشگری، بیشترین سهم داخلی (۱۲۴۷۷۰ میلیون ریال، ۲۰ درصد) را دارد که این عملکرد با موقعیت جزیره‌ای و جاذبه‌های گردشگری آن در خلیج فارس ارتباط مستقیمی دارد. اروند (با جذب ۱۱۳۶۶۶ میلیون ریال، ۱۸ درصد) در نزدیکی مرز عراق، رشد بالایی (اوج ۳۳۴۵۳ میلیون ریال در ۱۳۹۹) را نشان می‌دهد و در موقعیت مرزی با عراق و دسترسی به بنادر جنوبی، در توزیع ثروت مرزی نقش کلیدی دارد. چابهار (۹۷۳۱۲ میلیون ریال، ۱۶ درصد) با اوج در ۱۳۹۹ (۳۵۶۴۳ میلیون ریال)، علی‌رغم دوری جغرافیایی از مرکز و سرزمین اصلی، در مسیر روبه‌رشد قرارداد که به پتانسیل اقیانوسی آن مربوط می‌شود و ظرفیت کریدور هند-افغانستان و آسیای مرکزی را پررنگ‌تر می‌کند، اما کمبود زیرساخت‌ها مانع جذب بیشتر می‌شود. قشم (۸۱۲۸۰ میلیون ریال، ۱۳ درصد) نیز ضمن برخورداری از موقعیت دریایی و استراتژیکی در نزدیکی تنگه هرمز، متوسط عمل کرده و تمرکز بر تجارت داخلی رشد را محدود کرده است.

در میان مناطق شمالی نیز، ارس با ۱۱۱۰۳۶ میلیون ریال (۱۸ درصد) بیشترین سهم را دارد و روند جهشی آن پتانسیل مرزهای زمینی قفقاز جنوبی و اوراسیا را برای سرمایه‌گذاری داخلی نشان می‌دهد. انزلی با ۷۲۴۴۹ میلیون ریال (۱۱/۸ درصد) و با رشد مداوم (اوج ۲۲۶۵۸ میلیون ریال در ۱۳۹۹)، نقش مهمی در توازن سرزمینی شمالی ایفا می‌کند. با این حال، موفقیت آن به موقعیت بندری در دریای خزر بستگی دارد و کمبود امکانات بندری مانع آن است. ماکو با ۱۴۸۲۸ میلیون ریال (۲/۴ درصد) کمترین جذب را دارد که این موضوع با نوپایی (تأسیس ۱۳۸۹) آن و تمرکز بر زیرساخت‌ها و دوری از مراکز جمعیتی مرکز و همچنین تمرکز بر ترانزیت خارجی ارتباط مستقیم دارد. به‌طور کلی، میانگین سالانه جذب سرمایه داخلی در مناطق آزاد جنوبی حدود ۵۲۰۹۱ میلیون ریال و در مناطق شمالی حدود ۲۴۷۸۹ میلیون ریال است که این الگو نشان می‌دهد سرمایه‌گذاری داخلی در مناطق جنوبی، به‌دلیل جاذبه‌های تجاری و گردشگری، غالب است، درحالی‌که مناطق شمالی به پتانسیل ترانزیتی وابسته‌اند.

به‌طور کلی، توزیع فضایی نابرابر سرمایه‌گذاری در مناطق آزاد ایران نشان می‌دهد که مناطق شمالی با ثبات و تعادل بیشتر در جذب سرمایه خارجی، پتانسیل بالاتری برای تحقق اهداف تولیدی-صادراتی دارند، درحالی‌که جنوبی‌ها، بر جذب سرمایه‌گذاران داخلی تکیه دارند، اما از نوسانات و ریسک‌های ژئوپلیتیکی، تنش‌های سیاسی و تحریم‌های اقتصادی، ناتوانی در دسترسی به بازارها و کمبود زیرساخت‌ها (مانند چابهار و قشم) و همچنین ناپایداری قوانین رنج می‌برند. برای بهبود، سیاست‌گذاری فضایی مانند توسعه کریدورهای شمالی و تنوع‌بخشی جنوبی ضروری است تا مناطق آزاد از نقش واسطه‌گری به مراکز مولد تبدیل شوند. با توجه به روندهای اخیر و بدون گشایش‌های بین‌المللی، به‌نظر می‌رسد که این عملکرد ضعیف ادامه خواهد یافت.

تحلیل فضایی عملکرد مناطق آزاد ایران در حوزه اشتغال‌زایی

یکی از اهداف جانبی جذب سرمایه، تولید و صادرات در مناطق آزاد، اشتغال‌زایی است. اهمیت اشتغال در ایجاد ثبات اقتصادی و ارتقای رفاه اجتماعی بر کسی پوشیده نیست و بسیاری از کشورهای در حال توسعه مانند ایران، کاهش بیکاری را به‌عنوان یکی از اصلی‌ترین اهداف توسعه دنبال می‌کنند. در ایران، عرضه فراوان نیروی کار و فقدان فرصت‌های شغلی متناسب، بیکاری را به مهم‌ترین چالش اقتصادی و اجتماعی کشور تبدیل کرده است و این متغیر، سایر شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی را نیز تحت‌تأثیر قرار داده است؛ از این‌رو، بهره‌گیری از ظرفیت مناطق آزاد در

ایجاد اشتغال می‌تواند ابزاری مؤثر در کاهش این معضل باشد.

مطالعات نشان می‌دهد که بهبود وضعیت اشتغال، به عواملی چون: نرخ رشد اقتصادی، میزان سرمایه‌گذاری و صادرات بستگی دارد (افروز، ۱۳۹۰: ۴۲). در همین چارچوب، مناطق آزاد به‌عنوان پیشران‌هایی برای صادرات و جذب سرمایه‌گذاری می‌توانند با ایجاد تحرک در منابع تولید، بستر افزایش رشد اقتصادی و اشتغال پایدار را فراهم‌کنند. علاوه بر این، از آن‌جا که اغلب مناطق آزاد در نواحی مرزی و دروازه‌های ارتباطی کشور با اقتصادهای همجوار تأسیس شده‌اند، اشتغال‌زایی در آن‌ها می‌تواند به‌طور مستقیم در به حرکت درآوردن اقتصاد راکد مناطق محروم مرزی مؤثر باشد و از رهگذر اثرات تکاثری، سطح فعالیت‌های اقتصادی ملی را نیز ارتقا دهد.

جدول ۵: میزان اشتغال‌زایی در مناطق آزاد ایران (۱۳۹۶-۱۳۹۲)

مناطق آزاد	۱۳۹۰	۱۳۹۱	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	مجموع
کیش	۳۶۲	۳۵۰	۹۳۹	۱۹۵۰	۱۶۹۰	۱۷۱۰	۶۵۰	۷۶۵۱
قشم	۱۴۱	۱۳۵۱	۶۰۲۰	۲۹۶۲	۹۷۱	۱۷۹۸	۱۸۰۹	۱۵۰۵۲
چابهار	۱۳۱۸	۱۳۲۹	۱۴۰۰	۱۶۰۰	۳۰۰۳	۳۶۱۶	۲۴۰۳	۱۴۶۶۹
ارس	۳۹۵۳	۴۳۵۰	۱۲۱۷	۱۴۳۷	۳۰۵	۸۶۸	۴۱۴	۱۲۵۴۴
اروند	۲۵۲۱	۱۹۰۶	۱۳۱۲	۹۸۱۵	۲۸۹۲	۷۲۱۱	۳۴۸۳	۲۹۱۴۰
انزلی	۴۴۵۵	۴۲۳۰	۴۲۱۹	۳۴۲۶	۵۴۰۰	۲۴۹۸	۲۳۲۰	۲۶۵۴۸
ماکو	۰	۱۴۱	۳۰۰	۴۳۹	۲۳۳۸	۳۱۸۱	۳۱۸۵	۹۵۸۴
مجموع	۱۲۷۵۰	۱۳۶۵۷	۱۵۴۰۷	۲۱۶۲۹	۱۶۵۹۹	۲۰۸۸۲	۱۴۲۶۴	۱۱۵۱۸۸

مأخذ: استخراج از آمارهای دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد

همچنین، تحلیل فضایی این آمار بیانگر تفاوت‌های قابل توجه میان مناطق آزاد است. از نظر رتبه‌بندی، اروند با ایجاد ۲۹۱۴۰ شغل (۲۵/۳ درصد) و انزلی با ایجاد ۲۶۵۴۸ شغل (۲۳ درصد) پیشرو هستند، که بیانگر عملکرد مؤثر این مناطق در جنوب غرب (اروند) با رشد صنعتی در همجواری بازار عراق و بنادر خلیج فارس با محوریت صنایع پتروشیمی و پالایشگاهی) و شمال (انزلی با تجارت و ترانزیت دریایی خزر و تمرکز بر رشد صنایع تولیدی و تجاری به‌ویژه در حوزه‌های بازرگانی و خدمات لجستیکی و نیز تمرکز بر صنایع کوچک و متوسط که اشتغال‌زایی سریع‌تری دارند) است. قشم با ایجاد ۱۵۰۵۲ شغل، (۱۳ درصد) و چابهار (که پتانسیل عظیمی برای رشد اشتغال دارد، اما نیازمند سرمایه‌گذاری گسترده و تکمیل زیرساخت‌ها است. توسعه صنایع در چابهار با تأخیر و کندی روبه‌رو بوده و اشتغال‌زایی اغلب بر پروژه‌های عمرانی و خدماتی متمرکز است تا سرمایه‌گذاری صنعتی پایدار) با ایجاد ۱۴۶۶۹ شغل (۱۲/۷ درصد) در جنوب، با تمرکز بر تجارت دریایی و بنادر، جایگاه میانی دارند، درحالی‌که ارس (بر صنایع کوچک و بخش کشاورزی و گردشگری متمرکز است و زیرساخت‌های صنعتی و ترانزیتی ناکافی مانع رشد اشتغال پایدار شده‌اند، اما پتانسیل بسیار خوبی برای اشتغال‌زایی دارد) با ایجاد ۱۲۵۴۴ شغل (۱۰/۹ درصد)، ماکو با ایجاد ۹۵۸۴ شغل (۸/۳ درصد) و کیش با ایجاد ۷۶۵۱ شغل (۶/۶ درصد) در جایگاه پایینی قرار دارند؛ لازم به ذکر است کیش با محوریت اقتصاد گردشگری و صنایع خدماتی، نوسانات فصلی بالایی نشان می‌دهد و ماکو به‌خاطر نوپایی آن، با مناطق دیگر فاصله زیادی دارد ولی روند اشتغال‌زایی آن کاملاً صعودی است. همچنین، روند زمانی اشتغال‌زایی نیز نوسانات فضایی را پررنگ‌تر می‌کند. الگوی فضایی نشان می‌دهد که اوج اشتغال در سال‌های میانی (۱۳۹۲-۱۳۹۶)

۱۳۹۴) در مناطق آزاد جنوب و جنوب غربی رخ داده است، درحالی که مناطق آزاد شمال غربی و شمال در ابتدا و انتهای این دوره زمانی با نوسان همراه هستند. به طور کلی، اشتغال زایی در مناطق آزاد ایران به طور یکنواخت توزیع نشده است. در بازه زمانی مورد بررسی، روند و انزلی در صدر قرار دارند، درحالی که کیش و ماکو در رتبه های پایین تر هستند. نزدیکی به بازارهای خارجی (مانند عراق و آسیای مرکزی)، توسعه خدمات کاربر و وجود زیرساخت های نسبی از عوامل اصلی این موفقیت بوده اند. همچنین، نبود زیرساخت کافی (جابه‌آر و ارس)، نوسان مربوط به پروژه های مقطعی (قشم) و تمرکز صرف بر گردشگری لوکس (کیش) از مهم ترین موانع ایجاد اشتغال پایدار محسوب می شوند. به علاوه، تحلیل آمارهای جدیدتر می تواند تأثیر عوامل خارجی مانند تحریم های اقتصادی را بیشتر روشن کند، اما آمارهای فعلی برتری نسبی جنوب و پتانسیل بالقوه شمال را تأیید می کنند. در جمع بندی می توان گفت که مناطق آزاد ایران طی بازه زمانی مورد بررسی توانسته اند نقش مهمی در ایجاد فرصت های شغلی ایفا کنند، اما توسعه نامتوازن، ضعف زیرساخت ها و اتکای بیش از حد به برخی فعالیت های محدود مانع از آن شده که همه مناطق آزاد در کاهش بیکاری نقش آفرینی مؤثری به نمایش بگذارند؛ بنابراین، برای بهره گیری کامل از ظرفیت اشتغال زایی این مناطق، سیاست های توسعه ای باید بر تنوع بخشی به فعالیت های اقتصادی، تکمیل زیرساخت ها و خصوصاً تقویت پیوند اقتصاد ملی با بازارهای خارجی متمرکز شود.

تحلیل فضایی عملکرد مناطق آزاد ایران در حوزه ترانزیت خارجی

ترانزیت خارجی، رویه ای گمرکی است که براساس آن کالایی برای عبور از قلمرو گمرکی، از گمرک یک کشور وارد و از طریق گمرک کشور دیگر خارج می شود. در دنیای امروزی که کشورها در درون شبکه ای از روابط تجاری با یکدیگر پیوند خورده اند، ترانزیت خارجی نقش بسیار مهم و تأثیرگذاری در حمل و نقل کالاهای تجاری دارد و به رونق در روابط تجاری کشورها کمک می کند. همچنین، ترانزیت خارجی، برای اقتصاد داخلی یک منبع درآمد مؤثر و کارآمد محسوب می شود (Carballo et al, 2016: 1). از رهگذر ترانزیت، مشاغل متنوعی در حوزه خدمات پشتیبانی، انبارداری و لجستیک شکل می گیرند که خود محرک فعالیت های اقتصادی جانبی است و باعث درآمدزایی برای کشور ترانزیت می شود، اما مهم ترین اهمیت ترانزیت خارجی، کسب اعتبار و پرستیژ سیاسی بین المللی است که نقش بسیار مهمی در تقویت روابط تجاری-اقتصادی و سیاسی میان کشورهای ترانزیت و شرکای تجاری آنها ایفا می کند.

بر این اساس، مناطق آزاد که اصولاً با هدف رونق تجارت و پیوند با بازارهای جهانی شکل گرفته اند، می توانند نقش ویژه ای در گسترش ترانزیت ایفا کنند. این مناطق به دلیل برخورداری از مزایایی همچون: معافیت های مالیاتی، زیرساخت های حمل و نقل، امکانات انبارداری و بسته بندی، فرصت مناسبی برای کاهش هزینه ها و زمان ترانزیت کالا فراهم می آورند؛ از این رو، رونق ترانزیت کالا در مناطق آزاد علاوه بر ارتقای صادرات و تأمین مواد اولیه ارزان برای واحدهای تولیدی، بستر استقرار و رونق بیشتر فعالیت های صنعتی و تجاری را در این مناطق فراهم می سازد. این در حالی است که مناطق آزاد ایران، با قرارگرفتن در کانون و همجواری کریدورهای ارتباطی-مواصلاتی شرق-غرب و شمال-جنوب، از موقعیت استراتژیکی و پتانسیل بالایی در مرزهای شمالی (دریای خزر و مرزهای زمینی اوراسیا) و

جنوبی (خلیج فارس و دریای عمان) برای استفاده از ترانزیت خارجی و هدایت بین‌المللی آن برخوردار هستند. با این وجود، طبق گزارش دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد و ویژه اقتصادی (۱۳۹۷)، بررسی آماری نشان می‌دهد که عملکرد مناطق آزاد ایران در حوزه ترانزیت خارجی طی سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۷ ضعیف و به شدت نامتوازن بوده و از ظرفیت‌های بالقوه موجود، به‌ویژه در مناطق جنوبی کشور، به‌طور کامل استفاده نشده است. حتی، می‌توان گفت مناطق آزاد ایران در حوزه ترانزیت کالا نتوانسته‌اند عملکرد موفق و قابل‌توجهی به نمایش بگذارند. به‌ویژه عملکرد مناطق آزاد جنوب ایران در این زمینه علی‌رغم موقعیت بسیار راهبردی و لجستیکی آن‌ها در سواحل آب‌های آزاد برای پیوند با بازارهای بین‌المللی رضایت‌بخش نیست. برخلاف این روند، تجربه ترانزیت خارجی در مناطق شمالی تا حدودی قابل‌توجه است. در بخش ترانزیت خارجی، ماکو- اگرچه تجربه فعالیت کمتری دارد- با ارقام و اختلاف بسیار قابل‌توجهی از سایر مناطق آزاد ایران پیشی گرفته است.

به‌طور کلی، مجموع ارزش ترانزیت خارجی از طریق مناطق آزاد کشور در این دوره به ۷۴۲۰۵ میلیون دلار رسیده که ۹۷/۳ درصد آن (۷۲۲۳۰ میلیون دلار) به ماکو اختصاص دارد. مناطق جنوبی (کیش، قشم، چابهار و اروند)، علی‌رغم موقعیت استراتژیکی در مجاورت آب‌های آزاد، به دلیل تحریم‌های اقتصادی، ضعف زیرساخت‌ها و تنش‌های سیاسی-ژئوپلیتیکی در خلیج فارس، عملکرد ناامیدکننده‌ای به نمایش گذاشته‌اند. در مقابل، مناطق شمالی، به‌ویژه ماکو، با بهره‌گیری از مسیرهای مستقیم زمینی و دسترسی به بازارهای اوراسیا، موفقیت چشمگیری نشان داده‌اند.

جدول ۶: ارزش دلاری ترانزیت خارجی از طریق مناطق آزاد ایران / میلیون دلار (۱۳۹۷-۱۳۹۲)

	۱۳۹۷	۱۳۹۶	۱۳۹۵	۱۳۹۴	۱۳۹۳	۱۳۹۲	
کیش	۱	۲	۳	۶	۷	۴	
قشم	۰/۲	۱	۴	۱۰	۰	۳۳	
چابهار	۰/۵	۶	۳	۱۰	۳		
ارس	۶۵	۱۱۴	۲	۲۶۸	۲۹۹	۲۷۹	
اروند	۶	۷۷	۱۶۲	۱۳۷	۴۵	۲	
انزلی	۰	۰	۱۴۸	۴۹	۲۰۴	۲۵	
ماکو	۹۱۰۰	۱۸۹۰۶	۱۴۰۷۲	۱۴۱۵۲	۱۶۰۰۰		
مجموع	۹۱۷۲	۱۹۱۰۶	۱۴۳۹۴	۱۴۶۳۲	۱۶۵۵۸	۳۴۳	

مأخذ: استخراج از آمارهای دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد

توزیع فضایی ترانزیت خارجی در مناطق آزاد با موقعیت جغرافیایی و زیرساخت‌های لجستیکی مناطق ارتباط مستقیمی دارد. ماکو، با وجود نوپایی آن، با ۷۲۲۳۰ میلیون دلار (۹۷/۳ درصد) در جایگاه اول ترانزیت خارجی از طریق مناطق آزاد قرار دارد. به‌نوعی می‌توان گفت، ماکو با موقعیت استراتژیکی خود در مرز ترکیه و قرارگیری در کریدورهای ترانزیتی اروپا، از مسیرهای زمینی کم‌ریسک بهره‌برده و درآمدهای ترانزیتی قابل‌توجهی ایجاد کرده است. در جایگاه دوم ترانزیت، ارس قرار دارد که با ۱۰۲۷ میلیون دلار ترانزیت (۱/۴ درصد)، از مسیرهای زمینی برای پیوند با بازارهای آذربایجان و ارمنستان و اوراسیای مرکزی استفاده کرده، اما نوسان و کاهش در ارزش ترانزیت خارجی از طریق ارس نشان می‌دهد که نمی‌توان اثرات منفی رقابت با ماکو و محدودیت‌های زیرساختی و خصوصاً

تنش‌های سیاسی در حوزه قفقاز جنوبی در این روند را نادیده گرفت. انزلی با ۴۲۶ میلیون دلار (۰/۶ درصد)، به دلیل موقعیت بندری در دریای خزر پتانسیل ترانزیت با روسیه و آسیای مرکزی را دارد، اما کاهش آمار ترانزیت به صفر در ۱۳۹۶-۱۳۹۷، ضعف زیرساخت‌های بندری و چالش تحریم‌های اقتصادی را تأیید می‌کند. در مناطق جنوبی، ارونند با ۴۲۹ میلیون دلار (۰/۶ درصد)، به دلیل نزدیکی به بازار عراق و بنادر خلیج فارس، بهترین عملکرد را در میان مناطق جنوبی دارد، اما کاهش آمار ترانزیت به ۶ میلیون دلار در ۱۳۹۷، تأثیر تحریم‌ها و تنش‌های منطقه‌ای را پررنگ‌تر می‌کند. قشم با ۴۸ میلیون دلار (۰/۰۶ درصد) و کاهش آمار ترانزیت از ۳۳ میلیون دلار در ۱۳۹۲ به ۰/۲ میلیون دلار در ۱۳۹۷، به دلیل تمرکز بر تجارت داخلی و گردشگری، نقش ناچیزی دارد. چابهار با ۲۲ میلیون دلار (۰/۰۳ درصد)، به دلیل موقعیت اقیانوسی و پتانسیل کریدور هند-افغانستان و آسیای مرکزی، عملکرد بسیار ضعیفی دارد که در این خصوص، نباید از اثرات تحریم‌های اقتصادی-سیاسی برای دورزدن ایران و فقدان زیرساخت‌های کافی (فقدان زیرساخت عملاً نوعی تحریم خودی است و حتی بدون دخالت خراجی، مناطق آزاد و گمرکات ایران را از زنجیره و مسیرهای بین‌المللی تجارت حذف می‌کند) غافل شد. کیش نیز با ۲۲ میلیون دلار (۰/۰۳ درصد) و کاهش مداوم ارزش ترانزیت خارجی، به دلیل تمرکز گردشگری محور و هزینه‌های بالای بندری و همچنین عدم پیوند مؤثر با بازارهای جهانی، عملاً در ترانزیت نقشی ندارد.

به طور کلی، تحلیل وضعیت ترانزیت در مناطق آزاد ایران نشان می‌دهد که ماکو با اختلافی چشمگیر، مرکز ثقل ترانزیت کشور در مناطق آزاد است. این الگوی فضایی نشان می‌دهد که مناطق شمالی (ماکو، ارس و انزلی) به دلیل موقعیت جغرافیایی و اتصال به کریدورهای بین‌المللی، عملکرد موفق‌تری نسبت به مناطق جنوبی داشته‌اند، اما مناطق آزاد جنوبی ایران (کیش، قشم و چابهار) علی‌رغم ظرفیت‌های ژئواستراتژیکی و موقعیت راهبردی در مجاورت آب‌های آزاد و مسیرهای بین‌المللی کشتیرانی، سهم ناچیزی از ترانزیت خارجی داشته‌اند و نتوانسته‌اند جایگاه خود را در ترانزیت بین‌المللی تثبیت کنند. علت اصلی این وضعیت را می‌توان در دسترسی مستقیم مناطق شمالی به بازارهای همجوار از طریق مسیرهای زمینی و ریلی جست‌وجو کرد. به بیان دیگر، در کنار تحریم‌های کشتیرانی، ضعف زیرساخت‌های بندری و لجستیکی و همچنین ضعف جذب سرمایه‌گذاری خارجی در جنوب در برابر شبکه ارتباطی-مواصلاتی به طور نسبی فعال در شمال کشور، دلیل اصلی این عدم توازن است؛ بنابراین، برای ارتقای جایگاه مناطق آزاد ایران در شبکه ترانزیت بین‌المللی، ضروری است سیاست‌های توسعه‌ای مناطق آزاد به ویژه در جنوب کشور به سمت سرمایه‌گذاری گسترده در زیرساخت‌های بندری و حمل‌ونقل، تسهیل رویه‌های گمرکی و ایجاد پیوندهای کارآمدتر با کریدورهای بین‌المللی و ادغام در اقتصاد جهانی سوق داده شود.

تحلیل فضایی عملکرد مناطق آزاد ایران در حوزه گردشگری

معمولاً مناطق آزاد در محدوده‌هایی مشخص و خارج از نواحی مسکونی ایجاد می‌شوند تا با جذب سرمایه‌گذاری خارجی، رونق تولید و صادرات صنعتی، ایجاد اشتغال، درآمدزایی ارزی، انتقال فناوری‌های نوین و غیره، پیوندی فعال میان اقتصاد ملی و بازارهای جهانی برقرارکنند که هدف اصلی آن، ارتقای سطح رفاه عمومی و افزایش توان رقابتی اقتصاد ملی است. با این حال، در کشورهای در حال توسعه مثل ایران، سیاستگذار در طراحی و مدیریت مناطق آزاد، علاوه بر اهداف اقتصادی-صنعتی، به مزایای فضایی و آمایشی این مناطق نیز توجه کرده است. از این منظر، مناطق آزاد به ویژه در نواحی مرزی، علاوه بر نقش اقتصادی، مأموریت‌های دیگری را همچون گسترش گردشگری،

ایجاد توازن سرزمینی، افزایش درآمدهای محلی، توزیع ثروت، تقویت امنیت و در نهایت حفظ منافع ملی بر عهده دارند. به همین خاطر، در مناطق آزاد ایران توجه ویژه‌ای به رونق و گسترش گردشگری و درآمدهای اقتصادی آن وجود دارد.

با این حال، اگرچه تمرکز اصلی مناطق آزاد بر پیوند اقتصاد ملی با بازارهای خارجی و اقتصاد جهانی است و در این مسیر نمی‌توان از اهمیت جذب گردشگران خارجی غافل شد، اما بررسی‌ها نشان می‌دهد که عمده گردشگران مناطق آزاد ایران را مسافران داخلی تشکیل می‌دهند. این امر حاکی از غلبه نوعی نگاه درون‌گرا در سیاستگذاری و مدیریت گردشگری است؛ نگاهی که به دلیل فقدان زیرساخت‌ها و استانداردهای لازم، امکان جذب گردشگران خارجی و دستیابی به درآمدهای ارزی را محدود کرده است؛ بنابراین، تغییر این رویکرد و همسویی با استانداردهای بین‌المللی گردشگری، می‌تواند زمینه‌ساز ارتقای توان داخلی، افزایش درآمد ارزی و ایفای نقش مؤثرتر مناطق آزاد در شرایط حساس اقتصادی کنونی باشد.

جدول ۷: سهم مناطق آزاد ایران در جذب گردشگر/ هزار نفر (۱۳۹۲-۱۳۹۶)

مجموع	۱۳۹۶	۱۳۹۵	۱۳۹۴	۱۳۹۳	۱۳۹۲	
کیش	۱۲۸۰	۱۲۸۰	۱۲۸۰	۱۲۸۰	۱۲۸۰	۶۷۱۰
قشم	۱۴۰۰	۱۴۰۰	۱۴۰۰	۱۴۰۰	۱۴۰۰	۸۸۵۰
چابهار	۵۱۰	۵۱۰	۵۱۰	۵۱۰	۵۱۰	۳۳۱۰
ارس	۱۰۹	۱۰۹	۱۰۹	۱۰۹	۱۰۹	۷۰۴۰
اروند	۱۳۱۰	۱۳۱۰	۱۳۱۰	۱۳۱۰	۱۳۱۰	۸۲۹۰
انزلی	۲۱۰۱	۲۱۰۱	۲۱۰۱	۲۱۰۱	۲۱۰۱	۱۳۲۶۰
ماکو	۵۸۰	۵۸۰	۵۸۰	۵۸۰	۵۸۰	۳۶۵۰
مجموع	۸۲۸۰	۸۲۸۰	۸۲۸۰	۸۲۸۰	۸۲۸۰	۵۱۱۱۰

مأخذ: استخراج از آمارهای دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد

به‌طور کلی، بررسی آمارهای رسمی دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد و ویژه اقتصادی نشان می‌دهد که طی سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۶، مناطق آزاد ایران در مجموع ۵۱۱۱۰ هزار نفر گردشگر جذب کرده‌اند که این میزان روندی افزایشی دارد، اما سهم مناطق از این رشد یکسان نبوده است. در واقع این عملکرد، تحت تأثیر پتانسیل‌های گردشگری، محدودیت‌های محیطی و دسترسی جغرافیایی مناطق، به شدت نامتوازن است. مناطق شمالی (انزلی، ارس، ماکو) و جنوبی (کیش، قشم، چابهار، اروند) با توجه به موقعیت جغرافیایی و جاذبه‌های خاص خود، سهم متفاوتی در جذب گردشگر دارند. در میان مناطق آزاد شمالی، انزلی با جذب ۱۳۲۶۰ هزار نفر گردشگر (۲۵/۹ درصد)، به دلیل نزدیکی به مراکز جمعیتی پرتراکم شمال ایران (رشت و تهران) و دسترسی آسان جاده‌ای، بیشترین سهم از گردشگری مناطق آزاد را دارد. همچنین، جاذبه‌های طبیعی دریای خزر و مراکز خدماتی و خرید، عامل اصلی جذب گردشگر داخلی بوده، اما فقدان زیرساخت‌های استاندارد جهانی، گردشگران خارجی را محدود کرده است. ارس با ۷۰۴۰ هزار نفر (۱۳/۸ درصد) و جهش چشمگیر از ۱۰۹ هزار نفر در ۱۳۹۲ به ۱۹۰۰ هزار نفر در ۱۳۹۶، رشد سریعی نشان داده که زیبایی‌های طبیعی ارسباران و جاذبه‌های تاریخی (جلفا) و نزدیکی به مرزهای

آذربایجان و ارمنستان در آن نقش مهمی ایفا می‌کند. در میان مناطق شمالی، ماکو با ۳۶۵۰ هزار نفر (۷/۱ درصد)، به‌دلیل دوری از مراکز جمعیتی و تمرکز بر ترانزیت، کمبود زیرساخت‌های حمل‌ونقل و همچنین محدودیت در ارائه خدمات گردشگری، کمترین سهم را دارد، اما جاذبه‌های طبیعی و تاریخی ماکو پتانسیل رشد بالایی را نشان می‌دهد. به‌طور کلی، سهم مناطق شمالی از گردشگری مناطق آزاد کشور ۴۶/۸ درصد است که دسترسی زمینی، فاصله جغرافیایی و جاذبه‌های محلی در آن نقش پررنگی دارند.

در میان مناطق جنوبی، قشم با جذب ۸۸۵۰ هزار نفر (۱۷/۳ درصد) و رشد پایدار در گردشگری، از جاذبه‌های طبیعی (ژئوپارک جهانی) و مراکز خرید بهره‌برده و رتبه دوم گردشگری در مناطق آزاد را دارد، اما دوری از مراکز جمعیتی و کمبود زیرساخت‌های استاندارد، جذب گردشگر خارجی را محدود کرده است. اروند با جذب ۸۲۹۰ هزار نفر (۱۶/۲ درصد)، به‌دلیل نزدیکی به بازارهای عراق و جاذبه‌های مذهبی (شلمچه) عملکرد مؤثری دارد، اما تمرکز آن بر گردشگران داخلی است. در این میان، کیش با جذب ۶۷۱۰ هزار نفر (۱۳/۱ درصد)، با وجود شهرت در گردشگری لوکس و مراکز خرید، به‌دلیل هزینه‌های بالا و فاصله جزیره‌ای، رشد کمتری نسبت به قشم و اروند دارد. اگرچه نباید از پتانسیل بالای جزایر کیش و قشم برای رونق گردشگری ساحل-خارجی غافل شد. چابهار نیز با جذب ۳۳۱۰ هزار نفر (۶/۵ درصد)، به‌دلیل دوری از مراکز جمعیتی و زیرساخت‌های ناکافی، کمترین سهم جنوبی و حتی کلیه مناطق آزاد از گردشگری را دارد، اما جاذبه‌های طبیعی و موقعیت اقیانوسی پتانسیل بالایی برای آینده نشان می‌دهد. به‌طور کلی، سهم مناطق جنوبی از گردشگری مناطق آزاد کشور ۵۳/۲ درصد است که این موضوع نشان می‌دهد فاصله جغرافیایی و میزان دسترسی به مناطق آزاد، تأثیر مستقیمی بر توانایی آن‌ها در جذب گردشگر دارد. به‌طور کلی، می‌توان گفت که عملکرد گردشگری مناطق آزاد ایران، با تمرکز بر گردشگران داخلی، با اهداف جهانی‌سازی و کسب درآمد ارزی فاصله دارد. تحریم‌ها، کمبود زیرساخت‌های استاندارد جهانی و بینش درون‌نگر، جذب گردشگر خارجی را محدود کرده است.

تحلیل فضایی عملکرد مناطق آزاد ایران در حوزه فقرزدایی از نواحی مرزی

در کشورهای درحال توسعه، معمولاً مناطق آزاد نقش محوری در رونق اقتصادی دارند و با هدف ایجاد درآمد ارزی از طریق جذب سرمایه‌گذاری‌های خارجی و داخلی پایه‌گذاری شده‌اند. با این حال، مدل ایجاد و مدیریت مناطق آزاد در ایران با الگوهای رایج جهانی همخوانی ندارد. یکی از دلایل ناکامی این مناطق در کشور این است که در سایر نقاط جهان، ابتدا زیرساخت‌های لازم (مانند بنادر، جاده‌ها و انبارها) فراهم می‌شود و سپس مناطق آزاد راه‌اندازی می‌گردد؛ اما در ایران، پس از تأسیس مناطق آزاد، زیرساخت‌های لازم از طریق درآمدهای مناطق شکل می‌گیرد که این رویکرد، باعث تأخیر در تکمیل زیرساخت‌ها و ناتوانی مناطق در رسیدن به اهداف اصلی شده است؛ بنابراین، از آن جا که وجود تسهیلات زیربنایی مناسب، لازمه جلب سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی و رونق فعالیت‌های اقتصادی در مناطق آزاد است، این مناطق بخشی از درآمدهای‌شان را صرف فراهم‌سازی زیرساخت‌های خود می‌کنند. هرچند این امر جزء وظایف استاندارد مناطق آزاد نیست، ولی چون در ایران، سیاستگذار یکی از اهداف مناطق آزاد را فقرزدایی از نواحی محروم مرزی تعیین کرده است، این امر به‌نوعی جزء اثرات مثبت این مناطق بر شکوفایی اقتصادی و عمرانی نواحی محروم تلقی می‌شود.

جدول ۸: میزان هزینه‌های عمرانی در مناطق آزاد ایران (۱۳۹۲-۱۳۹۷) - میلیون ریال

	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۶ ماهه ۱۳۹۷	مجموع
کیش	۱۷۶۷۶۹۶	۲۹۸۹۴۸۲	۲۷۲۷۵۸۲	۳۳۵۱۹۰۳	۲۶۱۶۹۳۴	۶۸۳۶۴۲	۱۴۱۳۷۲۴۰
قشم	۶۲۸۹۳۰	۵۷۸۷۵۵	۹۷۴۴۴۱	۷۵۶۶۳۸	۸۲۹۹۰۶	۲۲۴۷۰۳	۳۹۹۳۳۷۳
چابهار	۲۵۳۱۸۱	۳۸۵۰۲۵	۴۱۸۳۷۲	۲۹۷۸۵۵	۲۴۵۲۹۳	۲۱۵۰۲۸	۱۸۱۴۷۵۴
ارس	۴۱۴۳۱۲	۵۹۶۴۰۶	۹۴۱۸۴۶	۶۸۸۸۴۹	۵۶۹۷۸۹	۱۲۵۳۳۴	۳۳۳۶۵۶۶
اروند	۷۹۴۴۸۷	۱۰۴۹۹۶۱	۲۸۵۵۸۳۵	۲۴۷۶۱۶۴	۲۸۲۲۶۷۹	۱۲۰۹۸۴۸	۱۱۲۰۸۹۷۴
انزلی	۱۶۳۹۶۱	۵۹۴۰۰۰	۱۰۹۲۲۸۲	۱۹۳۲۳۲۹	۱۸۴۸۷۱۲	۴۴۰۵۴۱	۶۰۷۵۸۲۵
ماکو	۴۲۶۴۸	۴۳۸۴۷۹	۷۶۶۱۶۰	۱۲۸۲۰۳۸	۱۴۹۵۲۹۶	۱۹۳۹۳۵	۴۲۱۷۵۵۶
مجموع	۴۰۶۵۲۱۶	۶۶۳۲۱۰۸	۹۷۸۰۵۱۸	۱۰۷۸۵۷۷۶	۱۰۴۲۸۶۰۹	۳۰۹۲۰۶۱	۴۴۷۸۴۲۸۸

مأخذ: استخراج از آمارهای دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد

بر اساس آمارهای موجود، در بازه زمانی ۱۳۹۲ تا ۶ ماهه نخست ۱۳۹۷، حدود ۴۵ هزار میلیارد ریال برای ایجاد تسهیلات زیربنایی در مناطق آزاد ایران صرف شده که بالاترین میزان آن به ترتیب به کیش، اروند، انزلی، ماکو، قشم، ارس و چابهار تعلق دارد و الگوی نابرابر و دوقطبی از هزینه‌کردهای عمرانی مناطق آزاد در شمال و جنوب کشور را به نمایش می‌گذارد. در این الگوی فضایی، سهم غالب جنوب با ۳۱۱۵۴۳۴۰ میلیون ریال (۶۹/۶ درصد از کل) به‌وضوح دیده می‌شود که این سهم عمدتاً به مناطق آزاد کیش (۳۱/۶ درصد) و اروند (۲۵ درصد) اختصاص دارد و به‌نوعی موقعیت و پتانسیل تجاری-استراتژیکی آن‌ها در خلیج فارس و دروازه اقیانوس هند را در مقام قطب‌های تجاری و صنعتی-ترانزیتی پررنگ‌تر می‌کند. در مقابل، مناطق شمالی با ۱۳۶۲۶۹۱۷ میلیون ریال هزینه‌کرد، تنها ۳۰/۴ درصد از هزینه‌های عمرانی را به‌خود اختصاص داده‌اند، با تمرکز بر انزلی (۱۳/۶ درصد) به‌دلیل دسترسی به دریای خزر و ماکو (۹/۴ درصد) به‌عنوان دروازه نوظهور مرزی و اروپایی مناطق آزاد، درحالی‌که در این الگوی فضایی، ارس (۷/۵ درصد) و چابهار (۴/۱ درصد) با کمترین سهم، نابرابری فضایی را آشکارتر می‌سازند و این بیانگر اولویت‌بندی ناهمگون سیاست‌های محرومیت‌زدایی مرزی در قیاس با رونق تجاری جنوبی است.

رتبه‌بندی عملکرد اقتصادی مناطق آزاد تجاری در ایران

در این تحقیق، با در نظر گرفتن وزن برابر برای هر یک از ۸ شاخص مورد بررسی، برای رتبه‌بندی کلی و دقیق عملکرد مناطق آزاد کشور (کیش، چابهار، قشم، انزلی، اروند، ارس، ماکو) از روش امتیازدهی نرمال‌سازی مین-مکس استفاده گردید تا تفاوت واحدهای اندازه‌گیری در رتبه‌بندی تأثیرگذار نباشد. در این روش، ابتدا داده‌های واقعی هر شاخص بین (۰ و ۱) نرمال‌سازی شد. برای این کار از فرمول زیر استفاده شد:

$$\frac{x - \min(x)}{\max(x) - \min(x)} = \text{امتیاز نرمال شده}$$

که در این فرمول، x مقدار واقعی شاخص مورد بررسی در هر یک از مناطق آزاد، $\min$ کمترین مقدار، و $\max$ بیشترین مقدار در آن شاخص است. در این فرمول، برای تراز تجاری مقادیر مثبت یا کمتر منفی، بیانگر بیشترین مقدار هستند و امتیاز بهتری می‌گیرند. سپس با فرض وزن برابر برای هر شاخص (۸/۱)، میانگین ساده امتیازهای نرمال‌شده برای هر یک از مناطق (با تقسیم مجموع امتیازات نرمال‌شده بر ۸ - تعداد شاخص‌های مورد بررسی) استخراج شد و در مرحله آخر، امتیاز کلی هر یک از مناطق آزاد کشور در حوزه عملکرد اقتصادی مشخص گردید.

جدول ۹: مجموع داده‌های واقعی هر یک از مناطق آزاد کشور در شاخص‌های عملکرد اقتصادی

شاخص اقتصادی	ماکو	ارس	اروند	انزلی	قشم	چابهار	کیش
صادرات (میلیون دلار)	۲۲۲	۸۹۵	۱۱۷۸	۱۶۳۹	۲۹۱	۷۴	۷۲۰
تراز تجاری (میلیون دلار)	۱۲	-۲۶۵	-۲۹۷	۱۱۷۸	-۱۸۹۱	-۱۶۸۴	-۲۱۸۹
سرمایه‌گذاری خارجی (میلیون دلار)	۲۱۶	۳۷۸	۵۷۴	۲۸۰	۱۰۹	۱۶۳	۱۴۹
سرمایه‌گذاری داخلی (میلیون ریال)	۱۴۸۲۸	۱۱۱۰۳۶	۱۱۳۶۶۶	۷۲۴۴۹	۸۱۲۸۰	۹۷۳۱۲	۱۲۴۷۷۰
اشتغال‌زایی (نفر)	۹۵۸۴	۱۲۵۴۴	۲۹۱۴۰	۲۶۵۴۸	۱۵۰۵۲	۱۴۶۶۹	۷۶۵۱
ترانزیت خارجی (میلیون دلار)	۷۲۲۳۰	۱۰۲۷	۴۲۹	۴۲۶	۴۸	۲۲	۲۲
جذب گردشگر (هزار نفر)	۳۶۵۰	۷۰۴۰	۸۲۹۰	۱۳۲۶۰	۸۸۵۰	۳۳۱۰	۶۷۱۰
هزینه‌های عمرانی (میلیون ریال)	۴۲۱۷۵۵۶	۳۳۳۶۵۶۶	۱۱۲۰۸۹۷۴	۶۰۷۵۸۲۵	۳۹۹۳۳۷۳	۱۸۱۴۷۵۴	۱۴۱۳۷۲۴۰

مأخذ: محاسبات نویسنده از آمارهای دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد

جدول ۱۰: امتیازهای نرمال شده هر یک از مناطق آزاد کشور در شاخص‌های عملکرد اقتصادی

شاخص اقتصادی	ماکو	ارس	انزلی	اروند	قشم	چابهار	کیش
صادرات	۰٫۰۹۴۹	۰٫۵۲۴۶	۱٫۰۰۰۰	۰٫۷۰۵۱	۰٫۱۳۸۶	۰٫۰۰۰۰	۰٫۴۱۲۸
تراز تجاری	۰٫۶۵۳۴	۰٫۵۷۰۸	۱٫۰۰۰۰	۰٫۵۶۱۹	۰٫۰۸۸۵	۰٫۱۴۹۹	۰٫۰۰۰۰
سرمایه‌گذاری خارجی	۰٫۲۳۰۱	۰٫۵۷۷۶	۰٫۳۶۷۷	۱٫۰۰۰۰	۰٫۰۰۰۰	۰٫۱۱۶۱	۰٫۰۸۶۰
سرمایه‌گذاری داخلی	۰٫۰۰۰۰	۰٫۸۷۵۱	۰٫۵۲۴۱	۰٫۸۹۸۸	۰٫۶۰۴۴	۰٫۷۵۰۲	۱٫۰۰۰۰
اشتغال‌زایی	۰٫۰۹۰۰	۰٫۲۲۷۷	۰٫۸۷۹۲	۱٫۰۰۰۰	۰٫۳۴۴۴	۰٫۳۲۶۶	۰٫۰۰۰۰
ترانزیت خارجی	۱٫۰۰۰۰	۰٫۰۱۳۹	۰٫۰۰۵۶	۰٫۰۰۵۶	۰٫۰۰۰۴	۰٫۰۰۰۰	۰٫۰۰۰۰
جذب گردشگر	۰٫۰۳۴۲	۰٫۳۷۴۹	۱٫۰۰۰۰	۰٫۵۰۰۵	۰٫۵۵۶۸	۰٫۰۰۰۰	۰٫۳۴۱۷
هزینه‌های عمرانی	۰٫۱۹۵۰	۰٫۱۲۳۵	۰٫۳۴۵۸	۰٫۷۶۲۴	۰٫۱۷۶۸	۰٫۰۰۰۰	۱٫۰۰۰۰

مأخذ: محاسبات نویسنده از آمارهای دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد

جدول ۱۱: امتیازات کلی و موقعیت هر یک از مناطق آزاد کشور در عملکرد اقتصادی

مناطق آزاد	رتبه	میانگین امتیاز	ویژگی‌های مهم
اروند	۱	۰٫۶۷۹۳	برتری در سرمایه‌گذاری (خارجی و داخلی)، اشتغال و هزینه‌های عمرانی؛ تراز تجاری نسبتاً خوب
انزلی	۲	۰٫۶۴۰۳	تراز تجاری مثبت، گردشگر و صادرات بالا، اشتغال قوی؛ سرمایه‌گذاری داخلی متوسط
ارس	۳	۰٫۴۱۱۰	ترانزیت و سرمایه‌گذاری خارجی قابل توجه؛ تراز تجاری قابل قبول
کیش	۴	۰٫۳۵۵۱	رهبری در سرمایه‌گذاری داخلی و هزینه‌های عمرانی؛ اما کسری تجاری بالا
ماکو	۵	۰٫۲۸۷۲	ترانزیت استثنایی و تراز تجاری مثبت؛ اما سرمایه‌گذاری داخلی و اشتغال ضعیف
قشم	۶	۰٫۲۳۸۷	گردشگر و سرمایه‌گذاری داخلی خوب؛ اما صادرات و تراز تجاری ضعیف
چابهار	۷	۰٫۱۶۷۹	ضعیف در صادرات، گردشگر، ترانزیت و تراز تجاری؛ سرمایه‌گذاری داخلی متوسط

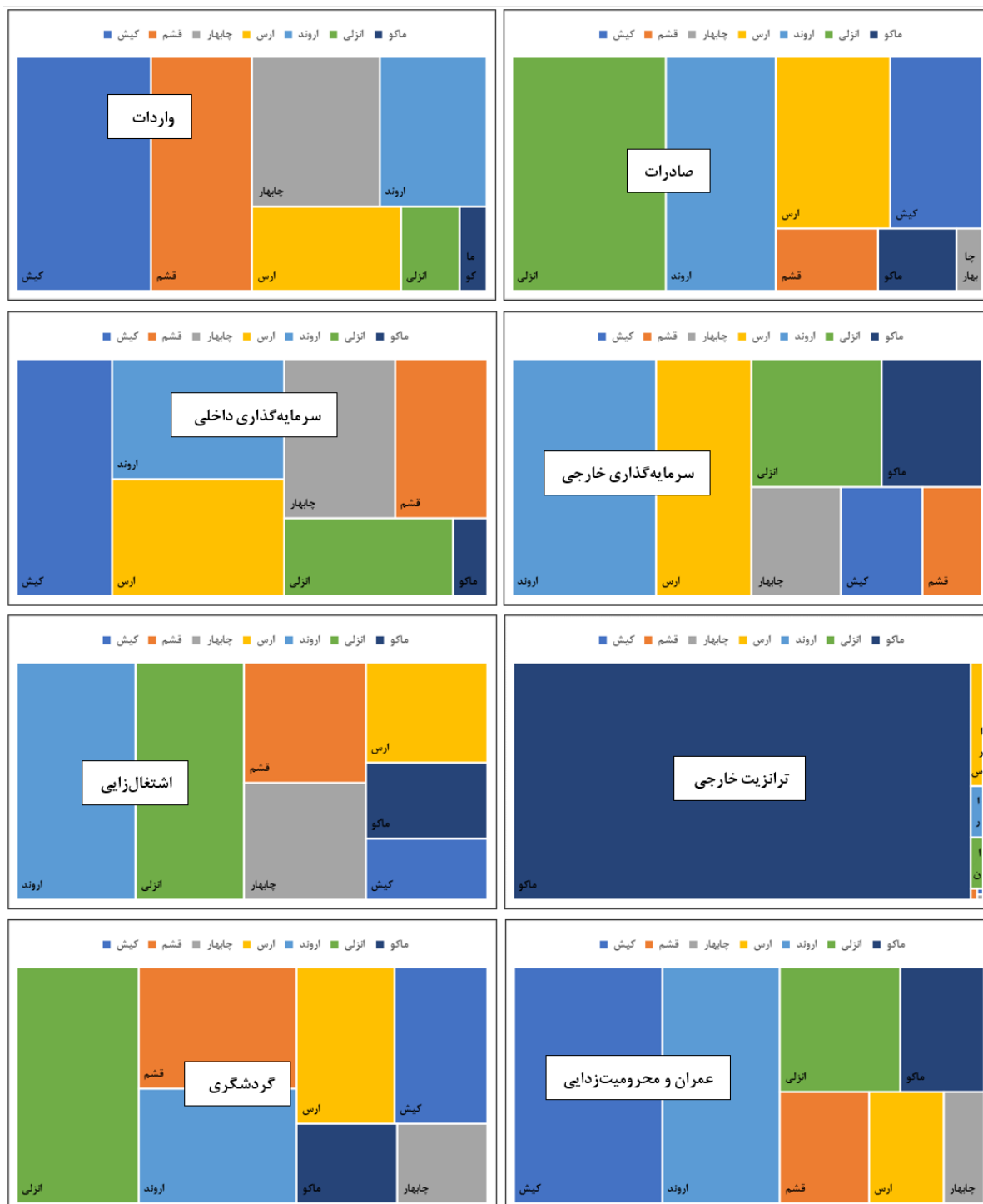
مأخذ: محاسبات و ارزیابی نویسنده از آمارهای دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد

به‌طور کلی، رتبه‌بندی عملکرد مناطق آزاد تجاری-صنعتی ایران، با در نظر گرفتن وزن برابر برای شاخص‌های مورد بررسی، تفاوت‌های قابل توجهی را در عملکرد اقتصادی و خصوصاً توانمندی‌ها و کاستی‌های این مناطق آشکار می‌کند. طبق نتایج این تحقیق، اروند با امتیاز ۰٫۶۷۹۳ در صدر مناطق آزاد کشور قرار دارد و به‌دلیل برتری در جذب

سرمایه‌گذاری خارجی و داخلی (جذب ۵۷۴ میلیون دلار سرمایه‌گذاری خارجی - ۳۰,۷٪ از کل)، ایجاد اشتغال بالا (۲۹۱۴۰ شغل - ۲۵,۳٪ از کل) و سرمایه‌گذاری گسترده در پروژه‌های عمرانی (۲۵٪ از کل) و همچنین صادرات ۱۱۷۸ میلیون دلاری پیشرو مناطق آزاد کشور در عملکرد اقتصادی است که نزدیکی به بازار عراق و رشد صنعتی (در اقتصاد نفتی - اقتصاد مادر کشور)، آن را به یکی از مراکز کلیدی اقتصادی مناطق آزاد کشور تبدیل کرده است. هرچند که تراز تجاری منفی آن (۲۹۷ - میلیون دلار) بیانگر نیاز به تقویت تعادل تجاری است. بعد از آن، انزلی با امتیاز ۰,۶۴۰۳ - به دلیل بالاترین صادرات مناطق آزاد کشور به ارزش ۱۶۳۹ میلیون دلار (۳۲,۶٪ از کل صادرات مناطق آزاد) و تراز تجاری مثبت (۱۱۷۸ میلیون دلار)، جذب ۲۸۰ میلیون دلار سرمایه‌گذاری خارجی، بالاترین جذب گردشگر (۱۳۲۶۰ هزار نفر) و ایجاد ۲۶۵۴۸ شغل، عملکرد چشمگیری دارد که موقعیت استراتژیکی در سواحل خزر و زیرساخت‌های ترانزیتی و نیز توانمندی‌های طبیعی - گردشگری، مزیت رقابتی آن را تقویت کرده است. ارس نیز با امتیاز ۰,۴۱۱۰، به دلیل ترانزیت خارجی مؤثر (۱۰۲۷ میلیون دلار) و سرمایه‌گذاری خارجی قابل قبول (۳۷۸ میلیون دلار - ۲۰,۲٪ از کل) و همچنین صادرات ۸۹۵ میلیون دلاری در جایگاه سوم می‌درخشد، اما ضعف در اشتغال‌زایی (۱۲۵۴۴ نفر) و هزینه‌های عمرانی (۳۳۳۶۵۶۶ میلیون ریال)، عملکرد اقتصادی آن را محدود کرده است. موقعیت جغرافیایی استراتژیکی در مرزهای زمینی با آذربایجان و ارمنستان از نقاط قوت آن است.

کیش با امتیاز ۰,۳۵۵۱ در رتبه چهارم، با رهبری در سرمایه‌گذاری داخلی (۱۲۴۷۷۰ میلیون ریال - ۲۰٪ از کل) و هزینه‌های عمرانی (۱۴۱۳۷۲۴۰ میلیون ریال - ۳۱,۶٪ از کل) و نیز جذب ۶۷۱۰ هزار گردشگر (جاذبه‌های تجاری و گردشگری لوکس، نقش مهمی در عملکرد آن ایفا می‌کند)، زیرساخت‌های توانمندی دارد، اما کسری تجاری بالا (۲۱۸۹ - میلیون دلار) و عملکرد ضعیف در اشتغال‌زایی (۷۶۵۱ نفر) و ترانزیت خارجی (۲۲ میلیون دلار) از نقاط ضعف آن است. ماکو با امتیاز ۰,۲۸۷۲ در رتبه پنجم، به دلیل موقعیت استراتژیکی در مرز ترکیه و کریدورهای اروپایی، با ترانزیت خارجی استثنایی (۷۲۲۳۰ میلیون دلار - ۹۷,۳٪ از کل) و تراز تجاری مثبت و متعادل (۱۲ میلیون دلار)، پتانسیل تجاری خوبی دارد، اما عملکرد ضعیف‌تر در سایر ابعاد، خصوصاً سرمایه‌گذاری داخلی بسیار پایین (۱۴۸۲۸ میلیون ریال) و اشتغال‌زایی ضعیف (۹۵۸۴ نفر)، رتبه آن را محدود کرده است.

قشم با امتیاز ۰,۲۳۸۷ و عملکرد متوسط در گردشگری (۸۸۵۰ هزار گردشگر) و سرمایه‌گذاری داخلی (۸۱۲۸۰ میلیون ریال)، در رتبه ششم قرار می‌گیرد، اما صادرات پایین (۲۹۱ میلیون دلار) و تراز تجاری منفی (۱۸۹۱ - میلیون دلار)، موقعیت آن را تضعیف می‌کند که محدودیت‌های زیرساختی و وابستگی به بازارهای داخلی، از موانع اصلی آن است. در نهایت، چابهار با امتیاز ۰,۱۶۷۹ در قعر جدول قرار دارد و بجز سرمایه‌گذاری داخلی متوسط (۹۷۳۱۲ میلیون ریال)، در سایر شاخص‌ها از جمله صادرات (۷۴ میلیون دلار)، جذب گردشگر (۳۳۱۰ هزار نفر) و ترانزیت خارجی (۲۲ میلیون دلار) عملکرد ضعیفی نشان می‌دهد.

شکل ۱: موقعیت هر یک از مناطق آزاد کشور در عملکرد اقتصادی بر اساس داده‌های واقعی

تهیه و ترسیم: محاسبات نویسنده از آمارهای دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد

نتیجه‌گیری

مناطق آزاد تجاری- صنعتی ایران، به‌عنوان ابزاری برای پیوند اقتصاد ملی با بازارهای جهانی، توسعه مناطق مرزی و تحقق اهداف اقتصادی و آمایشی شکل گرفته‌اند. این مناطق با بهره‌مندی از موقعیت‌های جغرافیایی متنوع، پتانسیل بالایی برای تقویت تجارت خارجی، جذب سرمایه‌گذاری، اشتغال‌زایی، ترانزیت خارجی و توسعه گردشگری دارند. با این حال، تحلیل فضایی عملکرد آن‌ها بیانگر تفاوت‌های ساختاری در کارایی مناطق است که عمدتاً با عوامل جغرافیایی، زیرساختی، ژئوپلیتیکی، و سیاستی ارتباط دارد. در یک نتیجه‌گیری کلی و تحلیلی با تمرکز بر پنج بُعد کلیدی (تجارت خارجی، سرمایه‌گذاری، اشتغال‌زایی، ترانزیت خارجی و گردشگری)، می‌توان این ارزیابی و تصویر مفهومی و رتبه‌بندی کلی از عملکرد مناطق آزاد در ایران را ترسیم کرد.

از منظر تجارت خارجی، مناطق شمالی به‌دلیل دسترسی به بازارهای بین‌المللی از طریق مسیرهای زمینی و بندری کم‌ریسک‌تر، رویکردی صادرات‌محور دارند و تراز تجاری متعادل‌تری را نشان می‌دهند. در مقابل، مناطق جنوبی به‌دلیل اثرات تحریم‌های اقتصادی، با تمرکز بر واردات کالاهای مصرفی و واسطه‌ای، با کسری تجاری مواجه هستند که این موضوع وابستگی مستقیمی با بازارهای منطقه‌ای و چالش‌های ژئوپلیتیکی دارد. این الگو بر نقش موقعیت جغرافیایی و پیوندهای بین‌المللی در تعیین عملکرد تجاری تأکید دارد.

در حوزه سرمایه‌گذاری، مناطق شمالی به‌دلیل دسترسی به بازارهای خارجی و مسیرهای ترانزیتی، در جذب سرمایه‌گذاری خارجی موفق‌ترند، درحالی‌که مناطق جنوبی با تکیه بر جاذبه‌های تجاری و گردشگری، سرمایه‌گذاری داخلی بیشتری جذب کرده‌اند. با این حال، تحریم‌های اقتصادی و کمبود زیرساخت‌ها، به‌ویژه در جنوب، محدودیت‌هایی را در این حوزه ایجاد کرده است. این تفاوت بیانگر تأثیر عوامل فضایی و سیاست‌های اقتصادی بر الگوهای سرمایه‌گذاری است.

اشتغال‌زایی در مناطق آزاد، به‌عنوان هدفی برای کاهش بیکاری و توسعه مناطق مرزی، تحت تأثیر عوامل جغرافیایی و زیرساختی است. مناطق جنوبی به‌دلیل تمرکز بر فعالیت‌های تجاری و صنعتی، در ایجاد فرصت‌های شغلی پیشرو هستند، درحالی‌که مناطق شمالی با تأکید بر ترانزیت و تولید، نقش مکملی ایفا می‌کنند. این توزیع نابرابر، اهمیت زیرساخت‌ها و بازارهای محلی را در اشتغال‌زایی نشان می‌دهد.

ترانزیت خارجی، به‌شدت تحت تأثیر موقعیت جغرافیایی و دسترسی به کریدورهای بین‌المللی است. مناطق شمالی با بهره‌مندی از مسیرهای زمینی و نزدیکی به بازارهای همجوار، در این حوزه برتری دارند، درحالی‌که مناطق جنوبی، به‌دلیل کمبود زیرساخت‌های بندری و اثرات تحریم‌های اقتصادی-دریایی، عملکرد ضعیف‌تری دارند. این الگو بر ضرورت توسعه زیرساخت‌های لجستیکی تأکید دارد.

گردشگری در مناطق آزاد، عمدتاً بر جذب گردشگران داخلی متمرکز است و تحت تأثیر جاذبه‌های طبیعی، فرهنگی و زیرساختی قرار دارد. مناطق شمالی و جنوبی، عملکردی نسبتاً متعادل دارند، اما محدودیت‌های زیرساختی و سیاست‌گذاری‌های درون‌گرا، مانع از بهره‌برداری کامل از پتانسیل‌های گردشگری شده است.

هزینه‌های عمرانی مناطق آزاد نیز توزیع نابرابری را نشان می‌دهد، به‌طوری‌که مناطق جنوبی به‌دلیل تمرکز بر توسعه تجاری و گردشگری، سهم بیشتری از سرمایه‌گذاری‌های عمرانی دارند. این الگو بیانگر اولویت‌بندی‌های سیاستی متفاوت در مناطق مختلف است.

به‌طور کلی، در چارچوب این تحلیل فضایی از عملکرد اقتصادی مناطق آزاد تجاری-صنعتی کشور، با در نظر گرفتن وزن برابر برای هر یک از ابعاد و شاخص‌های مورد بررسی (تجارت خارجی-صادرات و تراز تجاری، سرمایه‌گذاری، اشتغال‌زایی، ترانزیت خارجی، گردشگری و هزینه‌های عمرانی)، مناطق آزاد اروند، انزلی، ارس، کیش، ماکو، قشم و چابهار، به‌ترتیب در رتبه‌های اول تا هفتم مناطق آزاد قرار دارند. این تحلیل فضایی نشان می‌دهد که موفقیت و عملکرد مناطق آزاد با عوامل جغرافیایی، زیرساختی، سیاستی و ژئوپلیتیکی ارتباط نزدیکی دارد. مناطق شمالی با دسترسی به بازارهای بین‌المللی و مسیرهای ترانزیتی، در تجارت خارجی و ترانزیت موفق‌ترند، در حالی که مناطق جنوبی با تکیه بر جاذبه‌های داخلی، در سرمایه‌گذاری داخلی و اشتغال‌زایی پیشرو هستند. با این حال، تحریم‌ها، ضعف زیرساخت‌ها و تنش‌های ژئوپلیتیکی، عملکرد کلی مناطق را محدود کرده است. برای ارتقای کارایی مناطق آزاد کشور، سیاست‌گذاری‌ها باید بر توسعه زیرساخت‌های لجستیکی و بندری، تقویت پیوندهای بین‌المللی، ادغام در اقتصاد جهانی و تنوع‌بخشی به فعالیت‌های اقتصادی متمرکز شود تا مناطق آزاد از نقش واسطه‌گری وارداتی، به مراکز تولیدی-صادراتی تبدیل شوند.

منابع

افروز، آزاده (۱۳۹۰). مطالعه اثرات آزادسازی تجارت خارجی بر اشتغال بخش‌های اقتصادی، ماهنامه کار و جامعه. سال ۲۰. شماره پیاپی ۱۳۶. صفحات ۵۴-۴۱.

<https://ensani.ir/file/download/article/20121212093547-9625-106.pdf>

پایگاه خبری مناطق آزاد و ویژه اقتصادی (۱۳۹۷). گزارش تفصیلی: مناطق آزاد کشور؛ الزامات، عملکرد، چالش‌ها و راهبردهای پیش‌رو.

<https://media.freena.ir/uploads/org/153544477411105300.pdf>

درگاه خدمات مناطق آزاد و ویژه ایران (۱۴۰۴). معرفی مناطق آزاد.

<https://freezones.ir/fa/freezones>

قانون تشکیل چگونگی اداره مناطق آزاد تجاری-صنعتی (۱۳۷۲).

https://rc.majlis.ir/fa/law/print_version/92283

محمدی‌فرد، محمدحسام (۱۴۰۲). مروری بر تجربه مناطق آزاد و ویژه اقتصادی جهان (۲): کشور ترکیه، ماهنامه گزارش‌های کارشناسی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. شماره مسلسل ۱۸۹۷۱. دوره ۳۱. شماره پیاپی ۳. صفحات ۲۹-۶.

https://report.mrc.ir/article_9502_b25145dbe74030ce9a4172926e36b935.pdf

محمدی‌فرد، محمدحسام؛ سامان پناهی (۱۴۰۰). تحلیل و بررسی عملکرد اقتصادی مناطق آزاد تجاری-صنعتی جمهوری اسلامی ایران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. معاونت اقتصادی (گروه بازرگانی). ۱۷۴۹۲.

https://report.mrc.ir/article_8542_b51ed302c92ecafd2df5bbb13e39cc32.pdf

محمدی‌فرد، محمدحسام؛ سامان پناهی (۱۴۰۱). تحلیل و بررسی عملکرد مناطق ویژه اقتصادی ایران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. معاونت اقتصادی (گروه بازرگانی). ۱۸۵۶۴.

https://report.mrc.ir/article_959_70978da492a33a19456ea53b5277a978.pdf

محمدی‌فرد، محمدحسام؛ محبوبه عباس‌زاده‌جلقان (۱۴۰۲). مروری بر تجربه مناطق آزاد و ویژه اقتصادی جهان (۱)، کشور امارات، ماهنامه گزارش‌های کارشناسی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. شماره مسلسل ۱۹۱۰۶. دوره ۳۱. شماره پیاپی ۴. صفحات ۱-۳۸.

https://report.mrc.ir/article_9522_7e1acdb18bfc738c26141573fda1dcf9.pdf

ولیعقی‌زاده، علی (۱۴۰۴). آینده‌پژوهی چشم‌انداز ژئواکونومیکی منطقه آزاد تجاری- صنعتی ارس، فصلنامه جغرافیا و آینده‌پژوهی منطقه‌ای. دوره ۳. شماره پیاپی ۹. صفحات ۹۱-۱۱۲.

DOI: [10.30466/grfs.2025.56003.1090](https://doi.org/10.30466/grfs.2025.56003.1090)

References

- Akar, Serdar. (2008). Serbest Bölgeler, Türk Dış Ticaret Vakfı.
- Akinci, G. Crittle, J. (2008). Special economic zone: performance, lessons learned, and implication for zone development, Foreign Investment Advisory Service, FIAS, Washington, D.C.
- <https://documents1.worldbank.org/curated/en/343901468330977533/pdf/458690WP0Box331s0April200801PUBLIC1.pdf>
- Aksoy, Fahri. (2010). The Advantages of Free Zone, Effects on Country's Economy Kayseri City Free Zone Implementation, A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Science for the Degree of Master of Art in Economy, Erciyes University.
- <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=veR1mHu9yoWjwcVUjCEoPJsYa3KIJJRG0l7Mc5zYLB7jcNmLICfj7nxGLvUTFPrf>
- Alansary, O. S. A., & Al-Ansari, T. (2023). Defining 'free zones': A systematic review of literature. Heliyon, 9(4).
- [https://www.cell.com/heliyon/pdf/S2405-8440\(23\)02551-3.pdf](https://www.cell.com/heliyon/pdf/S2405-8440(23)02551-3.pdf)
- Can, Gamze. (2012). Free Zones: the Aegean Free Zone Experience, A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Science, Izmir University of economics.
- <https://gcris.ieu.edu.tr/bitstream/20.500.14365/540/1/540.pdf>
- Carballo, J., Schaur, G., Graziano, A., & Volpe Martincus, C. (2016). Transit trade (No. IDB-WP-704). IDB Working Paper Series.
- <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/146485/1/IDB-WP-704.pdf>
- Davies, R. B., & Mazhikeyev, A. (2019). The impact of special economic zones on exporting behavior. Review of Economic Analysis, 11(1), 145-174.
- <https://openjournals.uwaterloo.ca/index.php/rofea/article/download/1520/1939>
- Demirelişçi, Büşra. (2018). Free Economic Zones' Impact on Regional Economic 2018 Development: Comparative Analysis of FEZ's in Baltic States. Master's thesis,
- <https://epublications.vu.lt/object/elaba:29007895/29007895.pdf>
- Mogielnicki, R. (2021). A political economy of free zones in Gulf Arab states. Springer International Publishing.
- Myles, D. (2023). A world ripe for free zones. FDI Intelligence. Retrieved from
- <https://www.fdiintelligence.com/content/f666ad57-8a5c-5c4f-933d-ee1d8d87e636>
- Özdemir, Ahmet Faruk. (2007). Serbest Bölge Rejiminde Dış Ticaret İşlemleri ve Muhasebe Uyguları, A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Science, Gazi University.
- https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=ePX_SaJ0b35Gq45swKG3IL9DPd_EacXKGw1h5kxH-KG6m54R0b_0F5SQ8Qo1_7Nm

- Öztaşkın, Akin. (2020). Serbest Bölgelerde Her Şey Serbest Midir?, <https://ugm.com.tr/upload/files/serbest-bolgelerde-her-sey-serbest-midir.pdf>
- Öztürk, L. (2013). Serbest Bölgelerin Geleceği: Türkiye Açısından Bir Değerlendirme, International Journal of Management Economics and Business. 9(19), 75-86. <https://doi.org/10.11122/ijmeb.2013.9.19.77>
- Toprak, M. (2019). Bölgesel Gelişme Dinamikleri Ekseninde Serbest Bölgelerin Dış Ticaret Etkileri: Ege Serbest Bölgesi (ESBAŞ) Örneği, A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Science, Dokuz Eylül University, İzmir. <https://avesis.deu.edu.tr/dosya?id=f2980a94-1916-4521-969f-633c07685da9>
- UNCTAD. (2019). World Investment Report 2019: Free Economic Zones. https://unctad.org/system/files/official-document/wir2019_en.pdf
- UNCTAD. (2022). New global alliance of special economic zones to boost development. <https://unctad.org/news/new-global-alliance-special-economic-zones-boost-development>